

Reagiranje / Pismo uredniku
Primljeno: 15. 1. 2020.

O znanosti, ideologiji i totalitarnoj svijesti u nedovršenoj hrvatskoj tranziciji – odgovor Mirjani Kasapović

DAVOR MARIJAN
Hrvatski institut za povijest
Zagreb, Hrvatska
dmarijan66@gmail.com

U tekstu, odgovoru na reagiranje politologinje Mirjane Kasapović („Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”), razmatra se besmislenost uporabe pojmova revizija i revizionizam u historiografiji jer su suprotni biti znanosti. Dovodi se u pitanje i nekritička primjena „gotovih rješenja” iz inozemstva kao putokaza za suočavanje s tamnim stranama naše prošlosti. Na tom se primjeru upozorava na kompleksnost selektivnoga suočavanja s prošlošću u ideološki podijeljenoj zemlji u kojoj se izvorište traumatičnih problema vidi samo u onima koji drugačije interpretiraju prošlost, pri čemu ih se ocjenjuje sa suprotstavljenih idejnih i političkih pozicija. Razmatra se i pitanje nedosljednosti u pokušajima primjene politikā povijesti i nemogućnost suočavanja i odbacivanja svih oblika totalitarizma te utjecaj totalitarne svijesti na hrvatsko društvo.

Ključne riječi: Hrvatska; revizionizam; politike povijesti; totalitarna svijest; tranzicija

Na moj članak „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom” objavljen u *Časopisu za suvremenu povijest* (2019, br. 2)¹ reagirala je redovita profesorica politologije u trajnom zvanju na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu Mirjana Kasapović. Ona piše da je tekst „mogao zapodjenuti ozbiljniju raspravu o hrvatskoj historiografiji, ali se pretvorio u ideološki pamflet u kojemu se autor obračunava sa skupinom povjesničara s Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i javnih intelektualaca koji su pisali ili govorili protiv historijskoga revizionizma u hrvatskoj historiografiji koja se bavi istraživanjima Nezavisne Države Hrvatske (NDH)”²

¹ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 385-421.

² KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 939-960.

Članak je isključivo moj bez obzira na to što se M. Kasapović doima kao da nije pisan iz „osobne perspektive, nego se, ovlašteno ili neovlašteno, oglašava[m] u ime skupine povjesničara iz Hrvatskoga instituta za povijest u Zagrebu, koji je smatran ‘središtem povijesnog revizionizma u Hrvatskoj’”, pri čemu se referira na moj članak, pa bi se moglo zaključiti da je riječ o općepoznatoj i utemeljenoj tvrdnji.³ Iz konteksta u kojem sam to napisao očito je da su najmanje dva pojedinca s Odsjeka za povijest Filozofskoga fakulteta iz Zagreba smatrala Hrvatski institut za povijest (HIP) revizionističkom institucijom u ideološkom smislu toga pojma. Konkretno sam naveo članak iz 2004. u kojem je HIP sjedištem povijesnoga revizionizma u Hrvatskoj prozvaao jedan medievalist (svojevremeno i sekretar organizacije Saveza komunista Hrvatske na Odsjeku za povijest), a medievalistika se, kako je općepoznato, bavi suvremenom poviješću, ili možda griješim? A „revizionisti” iz HIP-a čekali su petnaest godina da odgovore na takva prozivanja. Takva insinucija o meni kao nekakvu glasnogovorniku „revizionista” mnogo govori o M. Kasapović i svjetonazoru koji je Hrvatska navodno ostavila iza sebe prije dobrih trideset godina. Ne može se stajalište skupine bivših i sadašnjih političkih aktivista i društveno-političkih radnika o „središtu povijesnog revizionizma” prodavati kao opće stajalište, osim ako se ne zastupaju interesi radnih ljudi i građana te poštene inteligencije. Za razliku od nekih institucija (ili pojedinih odsjeka na njima) koje su ostale isturena odjeljenja za reprodukciju partijske svijesti i ideja, HIP je iz Instituta za historiju radničkog pokreta prerastao u ozbiljnu znanstvenu instituciju, vodeću u hrvatskoj historiografiji. Mirjanu Kasapović spomenuo sam u sljedećim rečenicama.

„U novije vrijeme najkonkretnija u prozivanju za povijesni revizionizam bila je politologinja Mirjana Kasapović, koja je 2018. u sklopu članka o genocidu u NDH izdvojila stariju revizionističku struju, u koju je uvrstila Josipa Jurčevića, Juru Krištu, Josipa Pečarića, Ljubicu Štefan i Petra Vučića iz 2001. godine. U novije revizioniste uvrstila je Blanku Matković, Vladimira Horvata, Mladena Ivezića, Vladimira Mrkocija, Stipu Pilića i Igora Vukića. Neki od spomenutih uopće nisu povjesničari. Rad M. Kasapović možda je i najkonkretniji članak u nabranju ‘revizionista’. No, napisala ga je autorica koja nema nikakvih referenci u ovoj problematici, osim ako ne dijeli mišljenje kolege Daga Strpića o politolozima koji su kvalificirani za gotovo sve probleme ovoga svijeta, što je inače pristup koji je i sama kritizirala.”⁴

³ Isto, 939.

⁴ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 406.

Ne sporim stručnu i praktičnu kompetenciju M. Kasapović za ideološke procjene. Do proljeća 1990. i sloma komunizma u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) ona je bila agilni društveno-politički radnik. U nedavno objavljenoj knjizi o *Poletu*, glasilu Saveza socijalističke omladine Hrvatske, piše da je M. Kasapović bila „kultna Poletova ideologinja”.⁵ Kasapović je bila i suautorica udžbenika o marksizmu i socijalističkom samoupravljanju za usmjereno obrazovanje, predmetu čija je svrha bilo ideološko oblikovanje, odnosno indoktrinacija.⁶ Na koncu, bila je politički podobna za predavača na Političkoj školi Centralnoga komiteta Saveza komunista Jugoslavije *Josip Broz Tito* u Kumrovcu.⁷ Ne znam je li doista predavala u Kumrovcu ili je povijest bila brža i poslala partijsku školu zajedno sa Savezom komunista Hrvatske i Savezom komunista Jugoslavije (dalje: Partija) na smetlište povijesti. No, nažalost, duh Partije i pojmovnik njezina vremena još je jako živahan u Hrvatskoj. Nažalost, ta „živačnost” nije marginalna i ozbiljan je društveni problem. Oглеda se u prvom redu u daljnjem egzistiranju mentalnih shema čije je usvajanje bilo uvjet za napredovanje u totalitarnom sustavu. Sastavni dio tih shema bile su neupitne „političke činjenice”, o kojima više u drugom dijelu teksta.

Uza sve navedene teorijske i praktične kompetencije M. Kasapović za prepoznavanje ideološkoga, ne slažem se s njezinom ocjenom da je moj tekst ideološki obračun s neistomišljenicima. Tema moga članka je besmislenost korištenja pojmova revizija i revizionizam u historiografiji i uopće u znanosti. U članku sam konstatirao da je pojam (povijesni) revizionizam 2001. u Hrvatskoj u uporabu uveo publicist i nakladnik Slavko Goldstein, osoba bez akademskoga obrazovanja, koji je uz potporu nekadašnjega medijskoga koncerna *Europapress Holding* od besmislice napravio pitanje od „životne važnosti”.⁸ Moj je članak pisan u sklopu obilježavanja pedeset godina izlazenja *Časopisa za suvremenu povijest*, pa mi se tema poput (historijskoga) revizionizma činila prigodna za tu godišnjicu. Tekst je pisan unutar akademskih okvira, što se za odgovor M. Kasapović ne može reći.

Otvaranje te problematike Kasapović je proglasila ideološkim obračunom uz optužbu da sam ju upleo u njega. U problematiku se sama uplela kada se upregla u improvizacijski projekt prije spomenutog „javnog intelektualca” koji je bio medijski eksponiran u otporu Tuđmanovoj politici osamostaljenja, obrane i oslobađanja Hrvatske, a poslije u procesu detuđmanizacije, odnosno pokušaju poništenja ili bar umanjenja rezultata Tuđmanove politike. Kasa-

⁵ KRUŠELJ, *Igraonica za odrasle*, 548.

⁶ BILANDŽIĆ, KASAPOVIĆ, BABIĆ, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje 2*.

⁷ HR-HDA-1220-CK SKH, SP-D-4712: Prijedlog nastavnog osoblja za školsku 1989/90. u Političkoj školi „Josip Broz Tito” Kumrovec; HR-HDA-1220-CK SKH, SP-D-4712: Skraćeni zapisnik sa 162. sjednice Predsjedništva CKSKH od 17. 7. 1989.

⁸ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 397-398, 413.

pović zaključuje kako smatram da se ona u „rasprave umiješala nelegitimno zato što nisam povjesničarka te nisam kvalificirana pisati i govoriti o NDH. Umjesto da šutim, upustila sam se u konkretno ‘prozivanje’ povjesničara i nepovjesničara zbog revizionističkoga pristupa NDH”.⁹ Takav pristup navodi me na zaključak da kod M. Kasapović i dalje prevladava mentalitet društveno-političkoga radnika iz nekih prethodnih desetljeća. Očito se usvojene mentalne sheme u sekundarnoj socijalizaciji teško brišu, ako se uopće mogu izbrisati.

Za razliku od M. Kasapović, ne mislim da je rasprava o revizionizmu (historijskom, povijesnom ili samo revizionizmu) nelegitimna nego apsurdna, jer je ideološki motivirana. Tko god da nas je „zadužio” pojmom historijskoga revizionizma, taj (ili više njih) očito niti je znao niti razumio što je historija. Takvo omalovažavanje jedne znanosti teško da ima premca u svijetu znanosti. Bez revizije i revizionista historija bi i dalje bila samo štura politička događajnica kombinirana sa zbirkom mitova u čije se posvećene istine ne smije dirati.

Revizija kao ponovni pregled ili odbacivanje?

Mirjana Kasapović i ja različito shvaćamo pojam revizije u znanosti, tj. latinskoga glagola *revidere*, a samim time i (historijskoga) revizionizma. Je li nerazumijevanje odraz različitih znanstvenih polazišta ili je u pitanju ideologija? U slučaju NDH (i čini se samo nje) revizija je za M. Kasapović nelegitimno dovođenje u pitanje karaktera te države,¹⁰ a za mene nastavak nepretencioznih istraživanja čija je svrha produbljivanje postojećih spoznaja koje će potvrditi ili osporiti prijašnje rezultate.

Prije više od sto godina u Hrvatskoj je revizija imala samo jedno značenje – ponovni pregled, odnosno „opet pogledati”.¹¹ Desetljećima poslije revizija ima više značenja.¹² Za mene kao povjesničara revizija bez ikakvih ideoloških primisli može imati samo jedno značenje – ponovni pregled. U članku sam se referirao na dvije istaknute hrvatske povjesničarke (Mirjanu Gross i Zdenku Janeković Römer) s čijim se tumačenjima smislenosti i nužnosti revizije u historiografiji slažem. Mišljenje sam zaokružio definicijom Zakona o reviziji, koji, bar mi se tako čini, još jedini sadržava načelnu i jasnu definiciju ponov-

⁹ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 939.

¹⁰ *Isto*, 950.

¹¹ DIVKOVIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, 928.

¹² U Klaićevu su rječniku ova značenja: 1. Pregled „rada ili polaganje računa pojedinih ustanova ili osoba; kontrola, provjeravanje”; 2. u tipografiji „pregledavanje sloga, složenog u stranici, prije konačnog odobrenja za štampu”; 3. u pravu „žalba na viši sud; obnova procesa na sudu”; 4. „promjena uopće, preinaka, popravak, prepravak”. KLAIĆ, *Rječnik stranih riječi*, 1162. U Aniće-
vu rječniku iste su definicije, samo su posložene drugačijim redoslijedom. ANIĆ, *Rječnik hrvatskoga jezika*, 622.

noga pregleda koja nije kontaminirana dnevnom politikom koja u reviziji vidi odbacivanje.¹³ Pojam revizija i iz nje izvedeni revizionizam i revizionisti u znanosti bi morali biti toliko razumljivi i logični da ih je nepotrebno spominjati. U politici je revizionizam nešto sasvim drugo i tu sam se referirao na politologa I. Prpića, što očito moram ponoviti. U predgovoru zbirke članaka o ideološkom revizionizmu on je napisao da iako „revizionizam jezički izražava svijest o potrebi kritičkog promišljanja i propitivanja naslijeđenih stajališta autoriteta i tako, nasuprot dogmatizmu, naglašava vrlinu ljudskog duha koja je pretpostavka teorijskog mišljenja, ovaj izraz u političkom rječniku znači odstupanje, zastranjenje, odnosno iskrivljivanje istinite teorije”.¹⁴ Slažem se s mišljenjem P. Štiha da su revizija i revizionizam kao dva pojma „upravo s obzirom na povijest bila u političkim i ideološkim diskurzima 20. stoljeća stalno iznova zlorabljena te da su zbog toga zadobila krajnje negativan predznak u smislu mijenjanja nečega što fungira kao za vječna vremena spoznata Istina”.¹⁵

Znanost je esencijalno revizionistička, u suprotnom nije znanost nego ideologija ili dogma, a kada se izričito naglašava historijski, povijesni (ili samo) revizionizam, to je uvijek oblik cenzure kojim se od propitivanja nastoji zaštititi nečiji interes, odnosno davno utvrđeni odnos moći u društvu, ili se možda samo toj znanosti nastoji osporiti pravo propitivanja rezultata prethodnih istraživanja. U startu to nije dobar znak za „istine”, odnosno „političke činjenice” na kojima počiva cijela slika svijeta, uključujući i sliku prošlosti. „Političke činjenice” nisu bile nužno definirane stvarnim stanjem, pa čak ni u korelaciji s njim, a taj način mišljenja nije „umro” 1990. godine. Kasapović, ili dijelovi njezinih tekstova na koje se ovdje referiram, jasan su dokaz toga. S neupitnim i nedodirljivim „istinama” zatvara se konkretna problematika i prekida odnos koji neki teoretičari historije nazivaju stalnim dijalogom između prošlosti i sadašnjosti, odnosno odnos u kojem se povjesničar nalazi između izvora i postojećih interpretacija (uključujući i reinterpretacije).¹⁶ Ako se propitivanje osjetljivih tema može osporiti uvjerljivim dokazima i argumentima, tada je riječ o falsifikatu i onda ga tako treba i nazvati, a ne naklapati o revizionizmu i revizionistima. To je danas dio pojmovnika samozvanoga lijevo-liberalnog pola društva u Hrvatskoj. Da na vrijeme izbjegnem neumjesnu politološku lekciju, napominjem da problem „ljevice” i „desnice” vidim na isti način kao M. Ančić.

¹³ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 400-402.

¹⁴ PRPIĆ, „Suvremenost Bernsteinova revizionizma”, XIII.

¹⁵ ŠTIH, „Revizija povijesti i revizionizam u historiografiji? Svakako!”, 378.

¹⁶ CARR, *Što je povijest?*, 22-24; JENKINS, *Promišljanje historije*, 24-29.

„Stvarno stanje stvari je takvo da ta podjela, koja po svojim specifičnim parametrima vrijedi samo u nas, ima tek jednu tanku nit koja je povezuje s tradicionalnim europskim političkim i ideološkim podjelama. ‘Ljeвица’ današnje Hrvatske zapravo su ljuti konzervativci, ljudi koji svim silama nastoje obnoviti i održati društvene odnose i atmosferu, političku kulturu, oblike komunikacije, ako već ne i cijeli sustav, iz vremena Socijalističke Republike Hrvatske, odnosno SFRJ (ona tanka nit o kojoj je gore riječ vezuje se uz činjenicu da je SFRJ u doba Hladnoga rata percipirana kao ‘ljevičarski režim’). Nasuprot njima stoji šaroliko i slojevito društvo kojega, za potrebe javne komunikacije, u ‘desnu’ struju objedinjuje samo činjenica da se protive obnovi stanja iz 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća (tu se može naći doista i pravih desničara, potom konzervativaca u onome smislu u kojem se taj pojam koristi pri opisu suvremenih političkih ideologija, ali i jednostavnih demokrata te zagovornika civilnoga društva, pa čak i otpadnika ‘komunističkoga’ tabora, koji su ga napustili iz različitih razloga).”¹⁷

Prozivanjem za revizionizam prozivatelj se oslobađa potrebe da argumentirano pobije i ospori „revizionističke” tvrdnje.¹⁸

Spoznaja u historiografiji manjkava je ako se temelji isključivo na praćenju literature, a posebice je problem ako se ta literatura ne temelji na izvorima, odnosno ako se radi o interpretaciji interpretacija. Bez proučavanja arhiva i primarnih izvora revizionim istraživanjima nije moguće procijeniti kakvoću radova drugih autora, a da o (ne)selektivnom čitanju radova o nekoj problematici i interpretacijama interpretacija i ne govorim.¹⁹ S obzirom na to da tu vrstu kompetencije Kasapović nema, njezin je pristup svjetonazorski jer se nije referirala na autore koji prije navedene prozivaju za revizionizam, nego sama određuje tko su „revizionisti”. To je jasno i Kasapović, što je odmah relativizirala sljedećim rečenicama.

¹⁷ Mladen ANČIĆ, „Postoji li u Hrvatskoj stvarna podjela na lijeve i desne”, *Vijenac* (Zagreb), 31. 3. 2016., 6-7.

¹⁸ Primjerice kao I. Goldstein 31. svibnja 2019. na predstavljanju knjige *Jasenovac* u Banjoj Luci, kada je rekao „kako mu zapravo uopće nije cilj baviti se revizionistima i ‘njihovim glupostima i lažima’”. Z. K. / HINA, „Goldstein: Jasenovac je kompleksna priča i licitiranje brojem žrtava je nedopustivo”. Mnogo je smislenije mišljenje Ljube Bobana iz 1988. da bi se historiografska kritika morala „više pozabaviti svakojakim putnicima i namjericima, koji se uguravaju u njezino dvorište”. BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2, 9.

¹⁹ Ovdje mi se čini primjerenim citirati dva anglosaska povjesničara „praktičara”: „Sjajno, cijelo vrijeme dok smo mi i naše kolege čitali, procjenjivali i upotpunjavali izvore, rasprava o njihovoj prirodi očito se vodila između ljudi koji nisu radili ništa od toga.” FOGEL, ELTON, *Kojim putem do prošlosti?*, 7.

„Ključno je odmah razjasniti pitanje legitimnosti sudjelovanja u raspravama o historijskom revizionizmu. Ako je Marijan mislio na bibliografske jedinice koje bi me legitimirale za historiografsko bavljenje NDH, ima pravo. Nisam profesionalna povjesničarka i ne pretendiram na to da pišem historiografske radove. No NDH nije samo historiografska tema, a time ni zabran povjesničara, nego prvorazredna tema politologije, sociologije, filozofije, prava, ekonomije, psihologije, antropologije, lingvistike i drugih disciplina društvenih i humanističkih znanosti, pa posljedično i moja tema, i to ne od inkriminiranoga članka iz 2018.”²⁰

Ni na koji način ne priječim M. Kasapović da se bavi povijesnim temama, uključujući i temu NDH. No je li način na koji se ona time bavi znanost ili ideološko etiketiranje neistomišljenika? Na moj komentar da se ona ne bavi historiografijom dobio sam optužbu da omalovažavam rezultate sociologije, politologije i inih društvenih znanosti o historijskim političkim pojavama. To se iz moga članka ne može zaključiti, pa je očito da M. Kasapović insinuirala. Sav taj doprinos drugih znanosti na tu „prvorazrednu temu” može se nabrojiti na prste jedne ruke,²¹ a, po mom mišljenju, najvažniji nije ni spomenut.²²

Mirjani Kasapović čudno je i što ne koristim

„pojam historijskoga revizionizma kakav se desetljećima razvija i rabi u historiografskoj i drugoj znanstvenoj literaturi u svijetu. Mogao je, umjesto za hrvatskim zakonom o reviziji financijskih izvještaja, posegnuti za nekim politološkim priručnikom koji sadržava odrednicu ‘revizionizam’ ili ‘historijski revizionizam’. Čak bi mu i kratke leksikonske odrednice pomogle da, primjerice, smjesti u odgovarajući povijesno-politički kontekst ‘sukob o revizionizmu’, koji su potaknuli Eduard Bernstein i Karl Kautsky, u njemačkoj socijaldemokraciji s kraja XIX. i početka XX. stoljeća te da shvati kako on nema nikakve veze s historijskim revizionizmom u historiografiji iz druge polovine XX. stoljeća”.²³

Bez obzira na to što se „desetljećima razvija i rabi u historiografskoj i drugoj znanstvenoj literaturi u svijetu”, historijski revizionizam je kvaziznanstveni pojam koji nema nikakve veze s biti pojma revizije u znanosti. Kasapović se očito drži naslijeđenoga obrasca iz totalitarnoga razdoblja o neupitnim autoritetima, nekad Karl Marx i sljedbenici, danas Karl Popper i sljedbenici, čime pokazuje da se uza sve napore nije uspjela odmaknuti od načina mišljenja usvojenog u sekundarnoj socijalizaciji. Nekritičko prihvaćanje gotovih rješe-

²⁰ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 940.

²¹ *Isto*, 940-941.

²² ROGIĆ, *Tehnika i samostalnost*.

²³ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 954.

nja, pri čemu se ne vodi računa o njihovoj primjenjivosti, nije put spoznaje i razumijevanja. Pritom je nebitno jesu li ta rješenja domaća ili inozemna.

S razumijevanjem pojmova revizije, revizionizma, povijesnoga i historijskoga revizionizma, o kontekstu vremena o kojem pišem da i ne govorim, problema imaju oni koji nameću te pojmove, pri čemu nisu dosljedni u tom nametanju, pa je očito da neki i ne znaju da historija i povijest nisu sinonimi.²⁴ Koristim konstruirani pojam koji je primjeren mom članku i koji je s rijetkim iznimkama u uporabi u Hrvatskoj, a to je revizionizam,²⁵ zatim mnogo manje povijesni revizionizam²⁶ i vrlo rijetko historijski revizionizam.²⁷ Ponavljam, pojam je u uporabu u Hrvatskoj uvela osoba koja nije u sustavu znanosti i bez akademskoga obrazovanja. Takav pristup nekompetentnih osoba M. Kasapović naziva amatersko naklapanje. Zašto je ona prihvatila konstrukt amaterskoga naklapanja o historijskom revizionizmu, sama zna. Mogu samo pretpostavljati da je u pitanju ideološka i svjetonazorska bliskost sa spomenutim javnim intelektualcem. Kompletan narativ o povijesnom, historijskom (ili samo) revizionizmu u Hrvatskoj temelji se na jednom članku koji je izvorno bio poglavlje („O revizionizmu u historiografiji”) u knjizi *Holokaust u Zagrebu*, koji je potom nekoliko puta s izvjesnim izmjenama objavljen u različitim publikacijama, a uz S. Goldsteina (su)potpisivali su ga njegov sin, profesor na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu I. Goldstein, i u jednom slučaju asistent mlađega Goldsteina G. Hutinec.²⁸ Stoga ponavljam, riječ je o pojmu koji se posreduje preko medija, a ne znanstvenih časopisa, što je još jedan pokazatelj dnevnopolitičkih pobuda koje su ga u sklopu detuđmanizacije 2001. plasirale u javnost.

²⁴ U vrijeme moga studiranja na prijelazu iz 80-ih u 90-e jako se pazilo na razliku između historije i povijesti. Danas su to sinonimi.

²⁵ I. GOLDSTEIN, S. GOLDSTEIN, „Revisionism in Croatia: The case of Franjo Tuđman”, 52-64; KLASIĆ, „Suočavanje ili obračun s prošlošću?”, 229-232; „Klasić: U Hrvatskoj i Srbiji na djelu tipični revizionizam”; „Političari zlopotrebljavaju prošlost jer nemaju što ponuditi za budućnost”; Tihomir PONOŠ, „Predsjedničke teze klasični revizionizam, a tajni posjet Jasenovcu – skandalozan”, intervju s T. Jakovinom, *Novi list* (Rijeka), *on-line* izdanje, 24. 4. 2015., pristup ostvaren 6. 1. 2020., <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Jakovina-Predsjednicine-teze-klasici-revizionizam-a-tajni-posjet-Jasenovcu-skandalozan>; I. Ba., „Jakovina: ‘Tuđman i Tito su jedno i na istoj strani’”; „Jakovina: Ne slažem se s politikom SDSS-a ali Pupovac je zadužio hrvatsku politiku”; ROMAC, „Zabrana ustaškog pozdrava: njemački ili američki model?”

²⁶ JAKOVINA, „Solidan đak u razredu povijesnog revizionizma”, 233-240; Dragan GROZ-DANIĆ, „Tvrtko Jakovina: bazen mržnje teško će se iscrpiti”, intervju s Tvrtkom Jakovinom, *Novosti* (Zagreb), *on-line* izdanje, 16. 10. 2018., pristup ostvaren 12. 12. 2019., <https://www.portalnovosti.com/tvrtko-jakovina-bazen-mrznje-tesko-ce-se-iscrpiti>.

²⁷ I. GOLDSTEIN, „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih”, 57-72; GOLDSTEIN, HUTINEC, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – metode, motivi i odjeci”, 187-210.

²⁸ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 397.

Što se tiče „sugestija” o objašnjenju (izvornoga, tj. političkoga) revizionizma, referirao sam se na *Političku enciklopediju* iz 1975. i jedan udžbenik usmjerenoga obrazovanja iz povijesti iz 1988., koji imaju objašnjenja toga pojma. Prva opširnija i reprezentativna referenca za komunističku je elitu, što uključuje i sve razine komunističkih aparatčika, i u njoj se nalazi osvrt na Eduarda Bernsteina i njegovo djelovanje.²⁹ Koliko je meni poznato, Karla Kautskog nije se smatralo revizionistom nego otpadnikom.³⁰ Prema tome, ili je M. Kasapović previdjela taj dio kada je napisala komentar o kratkim leksi-konskim odrednicama ili je u pitanju nešto drugo. Druga, kraća definicija iz srednjoškolskoga je udžbenika za indoktrinaciju starijih maloljetnika.³¹ To je inače tumačenje problematike u kontekstu o kojem pišem, a kontekst je nešto što Kasapović ili ne razumije ili svjesno ignorira. U ovom kontekstu Kasapović potpuno neprimjereno spominje Zakon o reviziji jer on s ideološkim sukobi-ma na radikalnoj i ekstremnoj ljevici i političkim revizionizmom nema ništa dodirno, no ima definiciju ponovnoga pregleda, a to je bit historiografskoga posla, ne samo rezultata nadzirane te u partijskim središtima oblikovane i usmjeravane historiografije od 1945. do 1990. nego općenito. Što se tiče izvornoga pojma revizionizam, očito moram ponoviti da se „pojam povijesnoga revizionizma javlja u krugovima kojima je i pojam revizionizma bio blizak, a to su krugovi koji ne vide nikakvu potrebu ni smisao dovođenja u pitanje slike Drugoga svjetskog rata koja je stvarana do 1990. godine. Iznimka je samo brojka od 700.000 žrtava Jasenovca, koja je umanjena i kreće se u rasponu od 83 do 100 tisuća”.³² Time je jedna „politička činjenica” zamijenjena drugom „političkom činjenicom”, ali usprkos smanjenoj brojci, nije smanjen i ukupni doživljaj. Rezultati tzv. propagande užasa ostali su i još uvijek funkcioniraju kao „činjenica” u nekim krugovima. Kasapović se savršeno uklapa u te krugove, kao i neki koje sam spomenuo u prethodnom članku.

Za M. Kasapović historijski revizionizam ipak je smislen jer ga se koristi u inozemstvu i to je, čini se, njezin ključni argument. „U znanosti se ne može čekati da novi pojmovi, pristupi i teorije jednom ‘stignu i u naše krajeve’, a dotad razglabati o koječemu kao da o tome ništa nije napisano”, kaže ona.³³ S takvim se pristupom ne bih složio. Načela egzaktnih znanosti i humanističkih (pa i društvenih) ne držim usporedivima. Novi „pojmovi, pristupi i teorije” smisleni su za preuzimanje ako ima osnova za njih da bi poslužili kao „oruđa” za raščlambu i razumijevanje prošlosti kroz ono što se zove usporedba. Upravo

²⁹ „Revizionizam”, 910.

³⁰ PRPIĆ, „Revolucionarnost kauckijanizma”, XI-XII; VALENTINI, *Moderna politička misao*, 359-362.

³¹ BILANDŽIĆ et al., *Povijest 2*, 316.

³² MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 413.

³³ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 954.

je u takvu kontekstu besmisleno pozivati se na ono što se zbivalo u Njemačkoj do 1945. (odnosno do 1990. u zapadnoj Njemačkoj) ili Izraelu – jedino na što bi se u ovakvim raspravama moglo pozivati jest iskustvo zemalja koje su bile uklopljene u „komunistički univerzum”. Njemačka iskustva suočavanja s posljedicama komunističkoga režima od 1945. do 1990. ne nude nam se kao primjer iskustava koja trebamo slijediti.

Preuzimanje pojma historijski revizionizam nema smisla jer, prvo, u znanstvenom je smislu apsurd, i u Njemačkoj, i u Izraelu... i u Hrvatskoj, i njegovim se uvođenjem historiografiji nije pomoglo, a drugo, zbog pojma revizionizam koji je korišten u komunističkom razdoblju. Na teritorijima i u društvima koja su imala iskustvo s komunističkim režimima sve što ima veze s revizijom i revizionizmom u sferi je ideologije. Iznimka je revizija u onom smislu kako ju tumači Zakon o reviziji, kao ponovni pregled, ako već izvorni pojam revizija ne znači ništa i tumači se isključivo kao najava odbacivanja nečega. No to, ponavljam, povjesničarima (i ne samo njima) koji znaju što je svrha arhiva ne treba napominjati – njima je to itekako jasno. Onima kojima nije, među kojima je i M. Kasapović, to je apsurdno i čudno.³⁴ Daleko od toga da ne smatram da u znanosti treba biti otvoren za utjecaje iz okruženja.³⁵ Pritom treba imati na umu da naše društvo, nakon pola stoljeća vladavine totalitarnih režima i zatiranja građanskih vrijednosti, ima ozbiljan problem s intelektualnim poštenjem. To je posebno vidljivo u načinu pisanja i razmišljanja bivših komunističkih ideologa, među koje svakako spada i M. Kasapović.

Kasapović smatra da mi nije jasan „pojam historijskog revizionizma” (koji i ne prihvaćam kao znanstveni pojam, pa je njezina tvrdnja besmislena), te se potrudila da mi to objasni na primjerima Savezne Republike Njemačke i Izraela, o čemu više na idućim stranicama. Ustvrdila je da iz „prikazanih primjera proizlazi da historijski revizionizam ima dvostruko značenje”. Jedno je negativno, a drugo pozitivno, pa odlomak privodi kraju sa zaključkom da „znanstvena revizija povijesti može ne samo ‘posvijetliti’ tamne, nego i potamniti ‘svijetle’ strane nacionalne povijesti. Prvi bi primjer Moradiellos nazvao ‘političkim revizionizmom’, a drugi ‘kritičkom revizijom povijesti’”.³⁶ Dalje smatra da historijski „revizionizam posve je dakle legitiman ako podrazumijeva reinterpretaciju određenih povijesnih događaja ili razdoblja koja se zasniva na novim znanstvenim istraživanjima i uvidima koji mijenjaju ‘sliku’ koju su znanost i politika dotad imale o njima. Historijski revizionizam nije legitiman ako podrazumijeva reinterpretaciju određenih povijesnih

³⁴ *Isto.*

³⁵ GROSS, „Europska ili provincijalna historiografija?”, 311-322.

³⁶ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 950.

dogadaja ili razdoblja, obično ‘tamnih strana’ nacionalnih povijesti, koja se ne zasniva na novim znanstvenim istraživanjima i spoznajama nego je motivirana ideološkim i političkim nastojanjima da se te ‘tamne strane’ izbrišu ili što više ‘posvijetle’.³⁷ Koliko riječi da se problematika svede na kratku i jasnu bit: znanost i kvaziznanost, o čemu sam i govorio u svojem tekstu. Moradiellosovo tumačenje prije mi se čini kao pokušaj popravka štete umjesto jasnog izbacivanja političkoga uljeza iz znanosti. Ako se uvodi razgraničenje pozitivni – negativni povijesni revizionizam, tko će presuđivati što su pozitivni, a što negativni primjeri? Je li promjena ocjene o povijesnoj ulozi Josipa Broza Tita, što uključuje i postupno te zacijelo nepovratno uklanjanje njegova imena iz javnoga prostora (ulice, trgovi, biste...), a zbog čega bi se u Hrvatskoj do početka 1989. sigurno robijalo, primjer pozitivnoga ili negativnoga revizionizma?

Kasapović potom tvrdi da je hrvatski slučaj mnogo sličniji njemačkom nego izraelskom.

„U svojem članku bavila sam se nekim, umnogome drastičnim, prilozima stvaranju nove politike povijesti na temelju ideološke revizije razmjera i prirode političkoga nasilja, karaktera političkoga poretka i, u konačnici, tipa same države. Pokazala sam kako se u nizu radova umanjuje, banalizira i poriče etničko nasilje u NDH. Ne reducira se samo broj žrtava u Jasenovcu do te mjere da se potpuno mijenja njegov karakter kao koncentracijskoga logora i logora smrti, nego se nasilje desrbizira i dejudeizira, a ono nad Romima uglavnom ignorira, kako bi se pretvorilo u ‘anonimno’ nasilje koje je represivni aparat legitimno koristio samo protiv ‘općih’ političkih neprijatelja države. Time se NDH interpretacijski transformira iz rasističke, nacionalističke i zločinačke tvorevine u jednu od ‘običnih’ autokratskih država kakvih je Europa bila puna tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća. A to jest historijski revizionizam u negativnom značenju pojma. Bavila sam se dakle reinterpretacijama prirode političkoga nasilja, političkoga poretka i države u suvremenoj hrvatskoj historiografiji i političkoj publicistici, što je legitiman posao politologa, a nisam se uplela u historioografska ‘kopanja’ po arhivima i sporove o tome što je pronađeno u njima i kako to treba tumačiti iz historioografske perspektive.”³⁸

Nezavisna Država Hrvatska kao ključ svih problema suvremene hrvatske povijesti ili samo jedan od problema?

Obveza je politologa, i ne samo politologa, kada piše o nekoj problematici, u ovom slučaju NDH, i da ponešto zna o njoj. Netko tko bi čitao samo osvrt M. Kasapović mogao bi, posve neutemeljeno, zaključiti da je tema moga

³⁷ Isto, 954.

³⁸ Isto, 950-951.

članka povijest NDH i nužnost revizije njezine povijesti u smislu kako ona shvaća pojam revizije. No, tema je ipak znatno šira, to nije tekst o istraživanju povijesti NDH nego tekst o različitom odnosu u Hrvatskoj prema totalitarnom nasljeđu, Drugom svjetskom ratu i apsurdnosti korištenja pojma (povijesni) revizionizam u znanosti. Dio teksta u kojem Kasapović osporava moje mišljenje da se nakon 1990. u istraživanjima NDH nije promijenilo ništa važno, pri čemu navodi nekoliko radova autora različitih profesionalnih profila, možda je i održiv.³⁹ Premda se Drugim svjetskim ratom ne bavim ni izbliza koliko sam namjeravao, mnogo toga što je M. Kasapović novina meni nije i tu sam mogućnost trebao uvažiti kod osoba čija se spoznaja temelji samo na selektivnom čitanju literature. Uostalom, dio navedenih knjiga jest dao doprinos koji se temelji na činjenici da su pisane na izvorima.⁴⁰ U svezi s tim napisao sam da je oko „problematike istraživanja NDH u odnosu na stanje do 1990.” napravljen

„izvjestan iskorak. Možemo reći da imamo utemeljenija saznanja o življenju u njoj premda smo još daleko od opće slike. Znamo ponešto više od odnosu prema Muslimanima, o vojnoj organizaciji i nekim aspektima politike u Dalmaciji. Ne treba strahovati da će rasne zakone, teror i slično dovesti u pitanje profesionalna historiografija koja bez prizemnih kalkulacija istražuje tu problematiku. Nezavisna Država Hrvatska bila je saveznica sila Osovine i to ju trajno definira, ta se činjenica ne može relativizirati ma koliko se tvrdi da se to radi.”⁴¹

Zadnje dvije rečenice suština su moga odnosa spram NDH. I neka utemeljenija istraživanja koja navodi M. Kasapović samo potvrđuju da „vrag nije crn” kao što se desetljećima tvrdilo, no „vrag jest”. Krićka historiografija ne može promijeniti temeljne značajke NDH i, kako smatra Kasapović u članku iz 2018. da se čini – djelomično ju ili potpuno rehabilitirati.⁴² Problem je očito na drugom mjestu i stariji je od Republike Hrvatske.

Jedna od značajki Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) u osamdesetima bila je poplava literature o povijesti koja je dotakla niz „istina”,

³⁹ *Isto*, 940.

⁴⁰ Tu prvenstveno mislim na GREBLE, *Sarajevo, 1941-1945* i BERGHOLZ, *Nasilje kao generativna sila*. Knjiga M. Hoarea o ulozi bosanskohercegovačkih Muslimana u Drugom svjetskom ratu također se temelji na izvorima, i to na razini koja je vrlo rijetka kod inozemnih istraživača. No uloga Muslimana precjenjuje se kao i važnost gradova u tom ratu, pri čemu je očit odraz uloge grada u ratovima 90-ih. Temelj komunističkih uporišta bili su Srbi i sela čijim je ekonomskim iskorištavanjem partizanski pokret preživio rat i dočekao dolazak Crvene armije na istočne granice Jugoslavije. HOARE, *The Bosnian Muslims in the Second World War*, 4-6.

⁴¹ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 412.

⁴² KASAPOVIĆ, „Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina”, 7-33.

tj. „političkih činjenica” koje su bile sigurne dok je Josip Broz Tito bio živ.⁴³ Dio te produkcije bio je politički motiviran i vrlo niske razine, pa su se i neki povjesničari poput Lj. Bobana osjetili pozvanim da kažu nešto o tome.

„Pišu povijest i pozvani i nepozvani, dobronamjerni i zlonamjerni, sposobni i nesposobni. Tu je sada nastao jedan konglomerat, u kojemu su razgraničenja veoma teška, delikatna. A sve se to nameće pod općim pojmom historiografije, sve to hoće biti historiografija, sve to hoće biti znanost.”⁴⁴

Dobar dio te literature sustavno je potican na stvaranje propagande užasa i sotoniziranje NDH, a, što je još važnije, preko nje i ideje hrvatske državnosti koja je sama po sebi genocidna i neprihvatljiva. Poslije se historiografija odnosno povijest koristila za legitimizaciju političkih ciljeva: velike Srbije, neovisne Republike Hrvatske, „građanske” odnosno unitarne Bosne i Hercegovine, Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, Republike Srpske i sl. Ta se praksa nastavlja i danas, i ne samo u Hrvatskoj, još je izraženija u Bosni i Hercegovini i Srbiji. Međutim, u znanosti se uglavnom zna tko ima „težinu”, a tko ne, i koga vrijedi čitati, a koga ne. Od „revizionista” koje je navela Kasapović, kao i onih koje je prije nje prozvao S. Goldstein, većina nisu profesionalni povjesničari i od njih je relevantan samo J. Krišto, s tim da nije jasno rečeno što bi to njega „(dis)kvalificiralo” kao revizionista, a „veliku medijsku težinu, nerazmjernu značenju njegova znanstvenoga rada, ima i Josip Jurčević”.⁴⁵ U skladu s tim smatram da su pojave rehabilitiranja i umanjivanja historiografski utvrđenog karaktera NDH marginalne u znanosti i nema ih u najkvalitetnijim historiografskim časopisima. Ne može se reći da nemaju utjecaja kod dijela „desnice”, no to je posljedica ideoloških podjela u hrvatskom društvu. Ta se pojava ne može odvojiti od sličnih pojava kod „ljevice” čija je svrha marginalizacija komunističkih zločina i totalitarnoga karaktera druge Jugoslavije. No razlika u njihovoj prezentaciji i medijskoj potpori je velika. Na jednoj strani pretežito marginalni autori uglavnom motivirani obiteljskom tragedijom i frustracijom, na drugoj „ugledni” znanstvenici, pretežito sveučilišni profesori, uglavnom motivirani osobnim političkim angažmanom, odnosno pripadnošću komunističkim strukturama, a imaju utjecaj na studente povijesti i drugih znanosti, pišu kolumne, knjige koje dobivaju državne poticaje i promoviraju ih relevantni mediji stvarajući dojam da se radi o *mainstreamu*.

⁴³ MARIJAN, *Hrvatska 1989. – 1992.*, 57-64.

⁴⁴ BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2, 9.

⁴⁵ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 405.

Kada je u pitanju istraživanje NDH, izvjesni pomaci nakon 1990. napravljeni su na temama koje se svode na Zagreb i nekoliko većih gradova koje su 1945. komunisti dobro „pročistili” od stvarnih i potencijalnih protivnika. Gradići po provinciji koji su po nekoliko puta mijenjali režime te sela i seosko stanovništvo, koje je bilo izrazita većina stanovnika u NDH, i dalje su poprilična nepoznanica.⁴⁶ Postojeća literatura nije ni izbliza dostatna da se napiše ozbiljna sinteza NDH. Što se tiče doprinosa nekih stranih autora, tu se donekle slažem s M. Kasapović, no tema moga članka nije historiografija o NDH. Moj je članak prilog za povijest hrvatske historiografije, a ne prilog o istraživanju povijesti NDH u Hrvatskoj i inozemstvu.

Kasapović tvrdi da su se navodno važni koraci u „revidiranju povijesti NDH dogodili” prije „nastanka suvremene Hrvatske 1992. kada su se počele skidati debele ideološke i mitološke naslage s interpretacija koncentracijskoga logora u Jasenovcu kao mjesta gdje je, kako se dotad tvrdilo, stradalo najmanje 700 000, uglavnom Srba”. To je za Kasapović „pozitivan primjer historijskoga revizionizma”.⁴⁷ No, čini li jedna lasta proljeće i ima li uopće laste? Godine 1989. javno je osporena brojka od 700.000 ustaških žrtava u Jasenovcu, no nije ju osporila historiografija. Samu je brojku nametnula Partija i usprkos (tajnom) popisu žrtava iz 1964., ona se kao „politička činjenica” održavala do njezina izglednoga sloma s početka 1989., kada je prekinuta hrvatska šutnja. Tada je javnost upoznata s postojanjem demografskih procjena srpskoga emigranta Bogoljuba Kočovića iz 1985. godine. U domaćem zahvatu osporavanja brojke od 700.000 žrtava sudjelovali su spomenuti publicist i političar Slavko Goldstein kao izdavač knjige te ekonomist Vladimir Žerjavić kao demograf-operativac.⁴⁸ To je dobar pokazatelj da „političke činjenice” nisu nepromjenjive i da se prema potrebi s vremenom mijenjaju, kroz proces političke kombinatorike u kojem je važna bila uloga upravo S. Goldsteina. Goldstein i Žerjavić nisu krili političku pobudu svoga zahvata, a mogućnost da je Žerjavić izračun napravio neovisno o Kočovićevoj knjizi nije nemoguća, no smatram da se takva mogućnost može mjeriti promilima. Goldstein je kao urednik knjige objasnio zaleđe u kojem se ona pojavila. Nakon grotesknih brojki od milijun žrtava sudbina logora Jasenovac pretvarala se u lakrdiju; s druge je strane u optjecaj ušla i brojka od 40.000 žrtava, što je za Goldsteina bila neodrživa minimalizacija broja žrtava, a što je vjerojatno bilo aludiranje na F. Tuđmana. Kada tome dodamo i tvrdnje o oko 300.000 ubijenih Hrvata samo na Bleiburgu, o kojima se tek te godine počelo govoriti, dobivamo zaleđe stanja u kojem je Žerjavić

⁴⁶ Uz veće i manje nedostatke u pristupu: GREBLE, *Sarajevo, 1941-1945*; MARKOVIĆ, *Cetinjska krajina u NDH*.

⁴⁷ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 950.

⁴⁸ S obzirom na to da se s izračunom i pripremom publikacije počelo prije 1989., ne bih bio iznenađen da je za nju Partija dala „zeleno” svjetlo. Dokaza za sada nemam.

napravio svoj izračun.⁴⁹ Žerjavić navodi da je svrha njegova izračuna izbjegavanje potpunoga rasula i mogućnosti građanskoga rata u Jugoslaviji.⁵⁰ Prema njegovu izračunu, žrtve Srba u Jasenovcu i Hrvata i Muslimana na Bleiburgu bile su gotovo identične, u rasponu od 45 do 50 tisuća na svakoj strani.⁵¹ Novi je izračun bio nužan jer Kočovićeve knjiga nije bila pogodna za pretisak u Hrvatskoj među ostalim zbog njegovih političkih poruka i stajališta da Srbi zbog stradanja u NDH imaju „ne samo pravo nego i dužnost da postave pitanje granica sa Hrvatskom u krajevima gdje su Srbi kompaktni sa zaleđem u drugoj oblasti, opet srpske kompaktnosti – u slučaju ako bi došlo do razbijanja Jugoslavije”.⁵²

Iako je Kočović u predgovoru jugoslavenskoga izdanja 1990. jasno i razumljivo rekao da nije dao procjenu žrtava u Jasenovcu, Žerjavić mu je dvije godine poslije pripisao brojku od oko 70.000 žrtava, a svoj matematički zahvat zaokružio je iste godine tvrdnjom o oko 83.000 stradalih u Jasenovcu.⁵³ Na stranicama Javne ustanove Jasenovac u ožujku 2013. bio je popis od 83.145 žrtava Jasenovca.⁵⁴ Zar je ovdje potreban komentar?

Etablirani stručnjaci poput Ljube Bobana i Ivana Jelića prije tih, kako kaže M. Kasapović, „važnih koraka” nisu ni prihvaćali brojku od 700.000 žrtava. Jelić je 1980. zbog tvrdnje o nekoliko desetaka tisuća žrtava u logoru Jasenovac imao problema s Partijom, a Boban se u drugoj polovini 80-ih godina čuvao iznošenja konkretnih brojki o stradalima u Jasenovcu, što je pokazatelj da do samoga sloma Partija nije dopuštala „pozitivne primjere” historijskoga revizionizma.⁵⁵ U skladu s tim nema ni govora o Jasenovcu kao pozitivnom primjeru „historijskoga revizionizma”, nego je riječ o zamjeni stare „političke činjenice” novom „političkom činjenicom”, pri čemu se ne može ignorirati politički kontekst u kojem je do promjene došlo, a to je antibirokratska revolucija S. Miloševića u Srbiji, koja je u jesen 1988. počela ugrožavati i Hrvatsku.

Iako ovo nije mjesto gdje bismo se trebali baviti prebrojavanjem ili licitiranjem žrtvama, primjetno je da je mnogima važno postizanje određene rav-

⁴⁹ S. GOLDSTEIN, „Napomene urednika”, XIII-XVI.

⁵⁰ ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 12. Povodom izlaska knjige rekao je da nudi znanstvenu analizu ratnih gubitaka umjesto političkih licitacija. Željko KRUŠELJ, „Osporavanje najvećih brojki”, intervju s Vladimirom Žerjavićem, *Danas* (Zagreb), 11. 4. 1989., 44-46.

⁵¹ ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 77 i 79. Takav se izračun može tumačiti i kao poruka da je prolivena srpska krv u Jasenovcu namirena hrvatskom (i muslimanskom) na Bleiburgu.

⁵² KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, 118-120.

⁵³ *Isto*, XVI i XVIII; ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 72, 74.

⁵⁴ „Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac”.

⁵⁵ BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2, 324-326, 330-331; RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 554.

noteže u broju žrtava u Jasenovcu i Bleiburgu, odnosno stjecanje barem male „prednosti”, kao da to može opravdati ijedan zločin, rehabilitirati zločince ili promijeniti karakter režima. Prema tome je očito da historijski revizionizam u Hrvatskoj, kao i pojam revizija, ima isključivo negativno značenje, kao i pojam političkoga revizionizma iz kojega ga je elita proistekla iz komunizma izvela. To je pojam isključivo iz političkoga pojmovnika sljednika te čuvara uspomena i „vrijednosti” jugoslavenskoga komunističkog režima i pripadajuće mu ideologije, koja više nema nikakve mjere u njegovoj uporabi.⁵⁶ Pojam se može tretirati i kao sredstvo ušutkivanja neistomišljenika.

Za raspravu je poticajno pitanje M. Kasapović s „kojim smo se bitnim historijskim činjenicama i nalazima o NDH suočili otada? U kojim su to respektabilnim djelima hrvatske historiografije poslije 1992. oni izloženi i prikazani da bi iziskivali legitimnu reviziju povijesti NDH?”⁵⁷ I ove rečenice pokazuju u kojoj je mjeri Kasapović ušla u problematiku za koju nije kompetentna, kao i da pojam revizija doživljava isključivo negativno. Za odgovor na ovakvo pitanje treba najprije sumirati što je to napravljeno u istraživanju NDH, ali i općenito Drugoga svjetskog rata do 1990. Što uopće vrijedi čitati o NDH, a napisano je do svibnja 1990. godine? Na popisu ispitne literature kod Ljube Bobana bile su knjige Mladena Colića i Fikrete Jelić-Butić.⁵⁸ Na stranu činjenica da ih je vrijeme pregazilo, no osim njih, što je još relevantno? Faktografski ciklus Bogdana Krizmana o Paveliću i ustašama, koji je i dalje relevantan jer funkcionira kao zbornik (prepričanih) dokumenata, i to je sve.⁵⁹ Do 1990. NDH je bila marginalni istraživački problem kojim su se ozbiljnije bavili tek pojedinci u skladu s očekivanjima, ujedno i ograničenjima, Partije. Gradivo je bilo teško dostupno, posebice ono u nekadašnjem arhivu Vojnoistorijskoga instituta Jugoslavenske narodne armije, koje danas u Srbiji ima status ratnoga plijena. Pristup tom gradivu i sada je kompliciran, kao što je i u Hrvatskoj bio općenito do prije nekoliko godina. Stanje s ostalom literaturom o Drugom svjetskom ratu do 1990. još je lošije. Od 1945. do 1965. bilo je napisano oko 30.000 „monografija, zbornika i članaka o ‘NOB i socijalističkoj revoluciji’”, a do kraja „osamdesetih broj se vjerojatno utrostručio”, smatra H. Sundhausen.⁶⁰ Vrlo malo od toga je danas relevantno i smisleno za čitanje, osim u smislu općih analiza te literature i njezine uloge u stvaranju poželjnih mentalnih

⁵⁶ HOLIGA, „Nogomet narodu: Partizani i ustaše”. Primjer navodim jer je „povijesni revizionizam” očito došao i na neke sportske portale.

⁵⁷ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 950.

⁵⁸ COLIĆ, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*; JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*

⁵⁹ KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*; KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*; KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, sv. 1-2.

⁶⁰ SUNDHAUSSEN, „Jugoslavija i njezine države sljednice”, 248.

slika Drugoga svjetskog rata ili, da budem u trendu, u sklopu analiza politikā povijesti druge Jugoslavije.

Drugi je problem opravdano pitanje profesionalnosti historiografije druge Jugoslavije kada je riječ o suvremenim temama. Bilo bi sasvim logično preispitati historiografiju iz razdoblja u kojem je režim kršio temeljna ljudska prava, pa se samo po sebi postavlja pitanje temeljite revizije ne samo tema o NDH nego svega što se tiče prostora i problematike za koju je KPH/SKH, tj. KPJ/SKJ bila zainteresirana. U skladu s tim revizija je nužna, ne da bi se odbacili rezultati do 1990. nego zato što su ti rezultati znatnim dijelom potpuno upitni. Ma koliko to bilo čudno M. Kasapović, upravo je ovdje smislena analogija sa Zakonom o reviziji, koji traži ponovni pregled, u slučaju historiografije pregled dokumenata. Jer bez „kopanja” po arhivima nema ni reinterpretacije, ili M. Kasapović smatra da se „zna” sve što se treba „znati”? Pritom treba imati na umu i da je do 1990. veliki dio izvora objavljen mimo uobičajenih arhivističkih standarda, a o prešućenim, selektivno citiranim dokumentima da i ne govorim.⁶¹

O „novoj povijesti” ili „novoj politici povijesti”?

Ne smatram održivom tvrdnju M. Kasapović da u „revizionističkim radovima što su nastali otada nije riječ o novim činjenicama i uvidima znanstvenih istraživanja, nego o novim ideološkim i političkim interpretacijama NDH. U njima nije riječ o ‘novoj povijesti’ nego o ‘novoj politici povijesti’”.⁶² Za politike povijesti kao njemački doprinos znanosti nema prevladavajuće definicije. Neki smatraju da su to načini da se analiziraju političko-legitimacijske funkcije različitih interpretacija povijesti.⁶³ Kasapović smatra da su to načini i oblici „ophođenja suvremenih država s nacionalnom prošlošću, poglavito s njezinim ‘tamnim stranama’”.⁶⁴ To je bliže pristupu koji se naziva suočavanje s prošlošću. Čini mi se da se već s definicijom politikā povijesti naglašava da se radi o polju koje karakterizira prevelik utjecaj politike na povijest i da nam o tome tek predstoji usuglašavanje i pokušaj konsenzusa oko značenja pojma.

Na primjerima Savezne Republike Njemačke i Izraela M. Kasapović tvrdi da mi „nisu jasne razlike između povijesne znanosti i politikā povijesti, kao

⁶¹ Primjerice, niz dokumenata u zbornicima dokumenata i podataka o NOR-u objavljen je nepotpun, često i s trotočkom (...) i bez objašnjenja što ona znači. Dio dokumenata ponovno je objavljen u 80-ima u *Izvorima za istoriju SKJ*, pa je za neke trotočke moguće naći objašnjenje, tj. objavljen je i izbačeni dio.

⁶² KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 950.

⁶³ ĐURAŠKOVIĆ, „Politike povijesti: pregled razvoja discipline u Hrvatskoj i Slovačkoj”, 202-204; KOREN, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 10-16.

⁶⁴ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 942.

što” mi „nije jasan ni pojam historijskoga revizionizma”. To objašnjenje zauzima veći dio njezina teksta i iz toga je očito samo da ne razumije pojam i smisao konteksta tih rasprava kada ih poteže kao argument u svom članku. Na primjeru Njemačke to je poznata rasprava o načinu interpretacija nacionalsocijalističkoga razdoblja i holokausta, a u slučaju Izraela spor između „starih” i „novih” povjesničara.⁶⁵ Usprkos nazivu, *Historikerstreit* je imao i političku podlogu kao sukob ljevice i desnice i nije bio ograničen samo na povjesničare.⁶⁶ U Njemačkoj je između dva svjetska rata nastao nacionalsocijalizam, koji je na izborima preuzeo vlast čiji je rezultat bila totalitarna država i započinjanje Drugoga svjetskog rata. Nakon 1945. većina Nijemaca suočila se kako-tako s posljedicama preko denacifikacije u demokratskim uvjetima u Saveznoj Republici Njemačkoj. Hrvatska je u ratu 1941. – 1945. bila teritorij koji je funkcionirao kao država čiji je suverenitet bio uvelike ograničen djelovanjem Kraljevine Italije do 1943. i Njemačke, odnosno činjenicom da se nalazila u „Novom europskom poretku” i s građanskim ratom jedinstvenim u Europi. U njoj nije bilo ni izbliza nekog političkog života u klasičnom shvaćanju toga pojma. Nije moguće ustanoviti ni stupanj potpore stanovništva ustaškom režimu, pri čemu treba voditi računa o razlici između prihvatanja države i potpore režimu.⁶⁷ Pritom se redovito „zaboravlja” da je Hrvatska u rat ušla kao Banovina, a ne kao Socijalistička Republika Hrvatska. Nakon rata Hrvatska je bila samo dio totalitarne jugoslavenske države, pa je usporedba s primjerom iz Savezne Republike Njemačke neodrživa.⁶⁸ Takav pristup kao da nastoji usporediti Hitlera, koji je došao na vlast parlamentarnim putem, i Pavelića, kao rješenje nakon sloma Jugoslavije i nakon što je Maček odbio ponuđenu vlast. Izraelski je slučaj sporenje unutar jedne historiografije u potpuno drugačijem kontekstu i besmisleno ga je navesti u ovom slučaju. To je samo jedan primjer korištenja pojmovnika iz drugih društava i posve drugačijih okolnosti s kojima imamo problema za razumijevanje ovoga i drugih problema u društvenim i humanističkim znanostima. Na to sam mislio kada sam u članku napisao da je u Hrvatskoj ostalo društvo s „neznatno prilagođenim svjetonazorskim obrascima koji su stvarani u desetljećima komunizma”, što Kasapović smatra nejasnim. Izraz „društvo reducirano po nacionalnom ključu” podrazumijeva nestajanje srpskoga utjecaja na hrvatsko društvo i politiku

⁶⁵ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 944-949.

⁶⁶ KINDTNER, „Povjesničarska polemika”, 127-132.

⁶⁷ PAYNE, „Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi”, 23.

⁶⁸ To se jako dobro vidi iz tekstova u *Europskom glasniku* br. 21 iz 2016. s tematskim blokom *Revizija povijesne svijesti*, u kojem su objavljeni radovi E. Noltea, K. Jaspersa, J. Habermasa, F. Fureta i drugih. Tekstovi H. Klasića i T. Jakovine jednostavno se ne uklapaju u opću temu, i to ne samo zbog svoje površnosti.

kakav je postojao od 1945. do 1990. kao posljedica njihove pobune u ljeto 1990. i Domovinskoga rata.⁶⁹

Čudna je logika na temelju koje Kasapović smatra da se politika povijesti u Hrvatskoj treba voditi po uzoru na Njemačku i Izrael, pa se pitam tko je to ovlašten takvu politiku određivati i provoditi. Do 1990. Partija je određivala što je politika povijesti, a čini mi se da se ta praksa i sada nameće, dakako prilagođena novim uvjetima „borbe” protiv ideoloških neistomišljenika. Iznimka je razdoblje od 1990. do 1999., kada se o politici povijesti može govoriti u kontekstu Tuđmanove pomirbe. Pomirba je bila iznuđeno rješenje i od nje su koristili imali (bivši) komunisti čiji su zločini marginalizirani, dok su stvarni i potencijalni politički protivnici fizički istrijebljeni u završnici rata i neposrednom poraću i tek ih se dio uspio spasiti bijegom iz zemlje. Nakon Tuđmanove smrti amnestirana jugoslavenska „ljeвица” kroz detuđmanizaciju je odbacila politiku pomirbe i okrenula se restauraciji mnogih segmenata nekadašnjega sustava, a svakako i obnovi one „politike povijesti” koju su postavili jugoslavenski komunisti tijekom četiri i pol desetljeća vlasti. Tada su počela amaterska i akademska naklapanja o povijesnom revizionizmu, što je jedan medijski koncern uz potporu politike progurao na razinu općeprihvatljivoga pojma, koji čak i obvezuje. U aktualnoj vladi „desne” Hrvatske demokratske zajednice teško da se može govoriti o nekakvoj smisljenoj politici povijesti, što za profesionalnu historiografiju i nije loše. Najbliži tome bio je pokušaj da se o tamnim stranama bliske prošlosti očituje Vijeće za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, u kojem su većinu imali „ljevičari”, a ne „desničari”, što je prilično znakovit odabir Vlade koja se smatra desnom, a što se pokazalo prilikom glasanja o „Dokumentu dijaloga”.⁷⁰ Čini mi se da je formula idealne politike povijesti puštanje povjesničara da rade svoj posao bez pokušaja da im se nametnu „političke činjenice”, no što bi tada radili analitičari politike povijesti?

Da bi prikazala da ima posla s „političkim revizionistom”, M. Kasapović piše da se ja „neznanstveno ‘poigrava’[m] s revizijom razmjera i prirode političkoga nasilja u NDH, koja vodi k reviziji njezina karaktera. On smatra da je uobičajeni ‘pojam masovni ustaški zločini’ zamijenjen ‘»jačim« i zvučnim pojmom genocid’ pod utjecajem srpske dnevne politike osamdesetih godina. Ponajprije, masovni zločini i genocid nisu pojmovne istoznačnice”.⁷¹ Naravno

⁶⁹ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 385; KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 952.

⁷⁰ „Izdvojena mišljenja članova Povjerenstva za suočavanje s posljedicama totalitarnih režima”. Dva pogleda iz „lijeve” perspektive na rad Vijeća u: KOREN, „Dialogue Document *Without a Dialogue: Current Debates on World War II in Croatia*”, 143-157; CVIJANOVIĆ, „On Memory Politics and Memory Wars”, 109-146.

⁷¹ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 951.

da „masovni zločini i genocid nisu pojmovne istoznačnice”. No kako je M. Kasapović zaključila navedeno? Ja sam napisao sljedeće rečenice:

„U 1980-ima, kada je srpski nacionalizam doveo u pitanje Jugoslaviju po Ustavu iz 1974., krajnje je aktualno bilo pitanje ustaških zločina nad Srbima u NDH. Potrebe srbijanske dnevne politike istisnule su iz uporabe uobičajeni pojam masovni ustaški zločini i zamijenile ga ‘jačim’ i zvučnim pojmom genocid i pitanjem odgovornosti počinitelaca genocida. Pojam genocid postao je općeraširen i korišten je bez kriterija i ograde. Taj je trend i sada čest. Središnje mjesto u manipulacijama imao je najveći ustaški logor Jasenovac. Manipulacijama žrtvama suprotstavio se tada najveći hrvatski stručnjak za suvremenu povijest Ljubo Boban. Vrlo je vjerojatno da je to radio na poticaj SKH.”⁷²

Može li se na temelju tih rečenica zaključiti da se ja „neznanstveno ‘poigrava’[m] s revizijom razmjera i prirode političkoga nasilja u NDH, koja vodi k reviziji njezina karaktera”, kao što tvrdi M. Kasapović? U napomeni sam se referirao na svoju knjigu o Hrvatskoj od 1989. do 1992., članak X. Bougarela i knjigu Lj. Bobana.⁷³ U svojoj sam knjizi dao osnovne značajke takva pristupa, koji je bio samo jedno od sredstava kojima je na valu srpskoga nacionalizma Slobodan Milošević pokušavao doći do prevlasti u SFRJ. Je li ovakav pristup M. Kasapović odraz samo nerazumijevanja pročitanoj ili se radi o nečemu drugom? Na kraju odlomka u kojem naširoko objašnjava i zamjera navodno nepoznavanje literature o genocidu (o čijem značenju nisam ni pisao) kaže da je i Ljubo Boban konstatirao da do „devedesetih godina” riječ genocid „u našoj historiografiji bila je gotovo nepoznata”, ali ne obrazlaže zašto je tako.⁷⁴ Po strani što se ta tvrdnja ne može iščitati na navedenoj stranici na koju se referira jer se radi o razgovoru novinara Željka Krušelja i povjesničara Ljube Bobana iz 1986., pa nisu i ne mogu biti devedesete nego osamdesete godine.⁷⁵ Očito je za M. Kasapović problematično kada o tom pitanju piše netko tko za to nema ovlasti Partije, za razliku od prof. Bobana, koji je te ovlasti imao. Shodno tome nije problem kada Boban ustvrdi da je riječ genocid bila „gotovo nepoznata” u tadašnjoj historiografiji, za razliku od mene.⁷⁶ Očito nema osnove za tvrdnju da se ja „neznanstveno ‘poigrava’[m] s revizijom razmjera i prirode političkoga

⁷² MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 394.

⁷³ BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2, 324; BOUGAREL, „Od krivičnog zakona do Memoranduma”, 7-23; MARIJAN, *Hrvatska 1989. – 1992.*, 61-63.

⁷⁴ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 951.

⁷⁵ BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2, 324.

⁷⁶ O uporabi pojma genocid u Jugoslaviji Boban je pisao u kolovozu 1989. u članku kojim je odgovorio na prozivanje jednoga zastupnika Društveno-političkoga vijeća Skupštine SR Srbije u svezi s problematikom financiranja *Enciklopedije Jugoslavije*. BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 3, 282-283.

nasilja u NDH”, nego je riječ o podmetanju M. Kasapović, kojoj je to, barem sudeći po ovom članku, uobičajen metodološki postupak. Umjesto podmetanja, smislenije bi bilo da je navela konkretne historiografske radove koji su Bobanu, Bougarelu i meni promaknuli.

Podmetanje je i navesti da sam ja „nekakav figurativni ‘hrvatski Nolte’”. Po čemu sam ja to hrvatski Nolte? Po tome što se zalažem za jednak pristup svim problemima suvremene hrvatske povijesti? Usporedbu s Nolteom može napraviti osoba koja ili ne razumije što je *Historikerstreit* ili je opet u pitanju nešto drugo. U intelektualne sposobnosti M. Kasapović ipak ne sumnjam. Kada već dijelimo „komplimente”, M. Kasapović bilo bi bolje da ne izigrava suvremenu ideološku inačicu Zorice Stipetić iz 80-ih godina jer u navodno demokratskom društvu nema potrebe za političkim komesarstvom za historiografiju, a usto nema ni stručne kompetencije za tu ulogu. Dakle, taj hrvatski Nolte, kako me etiketira M. Kasapović,

„misli da su Hrvati i Hrvatska pretvoreni u zatočenike NDH, koja služi kao sredstvo discipliniranja suvremene Republike Hrvatske nakon 1990. ili 1992. godine. Ono potječe izvana, poglavito iz Srbije, i iznutra, iz jugoslavenskih i prokomunističkih ili, u najmanju ruku, ‘detudmanizatorskih’ krugova u znanosti, medijima, kulturi i politici, koji ne dopuštaju reviziju ideoloških interpretacija NDH naslijeđenih iz jugoslavenskoga komunističkog režima. To ne koči samo razvoj hrvatske historiografije nego i razvoj i države i društva uopće”.⁷⁷

Ovo nije akademsko naklapanje u novinskoj kolumni nego tekst koji pretendira na raspravu u znanstvenom duhu i na akademskoj razini, pa bi nakon takve tvrdnje trebala uslijediti konkretna poveznica za njezino pokriće. Nje nema, a zašto i bi, mentalitet društveno-političkoga pregalaštva dopušta uporabu svih sredstava kada je u pitanju borba protiv „ideološkoga protivnika”. Dalje Kasapović piše: „Zamrzavanju stanja’ u historiografiji pridonose najmanje dva razloga: ‘prozivanja za povijesni revizionizam’ i ‘prevelik utjecaj javne povijesti, odnosno nestručnih pojedinaca i skupina u javnom prostoru’”.⁷⁸ Taj sam dio napisao u uvodu, no očito je da moram ponoviti i dio koji je prethodio da bi se shvatio kontekst u kojem su navedene riječi napisane:

„Slom komunizma u Europi 1989. doima se primjerenom granicom moderne i suvremene povijesti. Za zemlje zapadne Europe možda, ali za zemlje u kojima su na vlasti bili komunisti stvari su ipak složenije. Ni Hrvatska nije iznimka.

⁷⁷ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 952.

⁷⁸ *Isto*.

Ona je bila dio Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), iz koje se izdvojila tijekom rata 1991. – 1992., koji je okončan početkom 1998. mirnom reintegracijom hrvatskoga Podunavlja. Hrvatska nije dovršila prijelaz iz komunizma u višestranačje ili, kako to kažu politolozi, nije napravila tranziciju iz totalitarizma u demokraciju. Ostalo je društvo reducirano po nacionalnom ključu i neznatno prilagođenim svjetonazorskim obrascima koji su stvarani u desetljećima komunizma. Posljedica je, među ostalim, duboko ideološki podijeljeno društvo i dominantni obrasci totalitarne svijesti, gdje postoje samo kategorije ‘mi’ i ‘oni’. Jedna od ključnih točki podjela jest Drugi svjetski rat, koji se proračunato i neprimjereno, ali sustavno banalizira na neodrživu relaciju ustaše – partizani, odnosno fašizam – antifašizam, čime se granica suvremene hrvatske povijesti može staviti i u 1941. godinu. Ni razdoblje između dva svjetska rata nije apsolvirano i ono također generira podjele. Jugoslavija je, očekivano, ostavila dubok trag koji se različito vrednuje, dobrim dijelom iz osobnih perspektiva. Utjecaj tih podjela ograničava rad profesionalne historiografije na suvremenoj povijesti zbog najmanje dva razloga – prozivanja za povijesni revizionizam i prevelikoga utjecaja javne povijesti, odnosno nestručnih pojedinaca i skupina u javnom prostoru.”⁷⁹

Kasapović na to odgovara komentarom da kada bi „prevelik broj nestručnih pojedinaca i skupina u javnom prostoru bio prepreka razvoju neke znanstvene discipline, politologije ne bi ni bilo budući da je javni prostor doslovce zagašen svakodnevnim amaterskim naklapanjima [...] o svim institucionalnim, procesnim i sadržajnim dimenzijama politike”.⁸⁰ Ne bih uspoređivao politologiju i historiografiju, odnosno historiografiju i bilo koju drugu znanost jer nijedna ne trpi takav politički i medijski pritisak, što je i razumljivo jer se radi o identitetskim i svjetonazorskim pitanjima u društvu podijeljenom na one koji su tu državu željeli i žele i one koji ju nisu željeli i teško se mire s njezinim postojanjem. Mogu ju prihvatiti samo pod uvjetom da oni njome vladaju i da oni imaju posljednju riječ nad njezinom prošlošću i budućnošću. Također smatram da sam u članku sasvim dobro objasnio pobude koje su dovele do mojih zaključaka. Uostalom, u kojoj drugoj znanosti imamo amaterski ekvivalent jednoga S. Goldsteina? Uz prozivanja i etiketiranja za povijesni revizionizam izdvojio bih tri kompleksa koja „ograničavaju rad profesionalne historiografije na suvremenoj povijesti”, koja bi se, ako bismo bili dosljedni u besmislicama, prozvala „lijevim historijskim revizionizmom”. Prvo, antifašizam kao ideologija, o čemu više u drugom dijelu teksta. Drugo, relativiziranje revolucionarnoga terora i njegovo svođenje na osvetnički gnjev, u čemu prednjače javni intelektualci i povjesničari iz prvoga reda borbe protiv povijesno-

⁷⁹ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 385-386.

⁸⁰ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 952.

ga revizionizma.⁸¹ Treće, Hrvatska kao dio jugoslavenskoga modernizacijskog projekta, čime se relativizira totalitarni karakter te države i opravdava ograničavanje temeljnih ljudskih prava pod izgovorom da je to bilo nužno radi općega dobra.⁸² Sve navedeno u sferi je manipulacija i neodrživih konstrukcija.

Dalje Kasapović nastavlja: „Oni onemogućuju nova historiografska istraživanja o NDH, ali i usporedbe dviju totalitarnih diktatura, ustaške i komunističke, te istraživanja komunističkih zločina u poraću, od Bleiburga nadalje.”⁸³ Ovdje smo ponovno na razini novinskoga članka jer se Kasapović ni za ovu rečenicu ne referira konkretno. Ipak, imam dojam da se možda osvrće na moj zaključak, u kojem kažem:

„Na kraju, očito je da se pojam povijesnoga revizionizma javlja u krugovima kojima je i pojam revizionizma bio blizak, a to su krugovi koji ne vide nikakvu potrebu ni smisao dovođenja u pitanje slike Drugoga svjetskog rata koja je stvarana do 1990. godine. Iznimka je samo brojka od 700.000 žrtava Jasenovca, koja je umanjena i kreće se u rasponu od 83 do 100 tisuća. Ni te brojke nisu ustvari rezultat istraživačkoga rada, odnosno nisu utemeljene na provjerljivim i nedvojbenim izvorima, no upornim ponavljanjem prihvaćene su u dijelu hrvatskoga društva. Sve ostalo uglavnom je isto, kako bi se moglo zaključiti u sferi povijesnoga dobra nasuprot povijesnom zlu. Prozivanje za povijesni revizionizam ima nakanu da se stanje hibernira, a potencijalni istraživači obeshrabre. To je sfera dnevne politike, ali ne i znanosti.”⁸⁴

Tim sam rečenicama jasno naglasio da je problematika složenija od njezina svođenja na Jasenovac i Bleiburg, prvi kao simbol ustaških ratnih zločina, a drugi kao simbol komunističkih poratnih zločina. Kasapović svuda vidi samo NDH, a to nije put koji vodi k suočavanju s tamnim stranama hrvatske povijesti. Zločinački karakter ustaškoga režima danas u Hrvatskoj relativiziraju osobe marginalnoga značenja, za razliku od onih koji relativiziraju zločinački karakter komunizma, a koji su uglavnom utjecajni sveučilišni profesori, i ne samo oni.⁸⁵ No to je već izvan domene moga interesa. Dodao bih da ne izjed-

⁸¹ S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 145-146, 159, 167-200. U Sloveniji i Srbiji daleko su ispred Hrvatske u istraživanju komunističkih zločina u završnici rata i poraću. GEIGER, LEČEK, „Politika retribucije u Europi nakon Drugog svjetskog rata”, 20. U Srbiji je Državna komisija za istraživanje tajnih grobnica ubijenih nakon 12. rujna 1944. u osam godina rada popisala 59.912 civilnih žrtava komunističkoga režima. CVETKOVIĆ, DEVIĆ, OZNA. *Represija komunističkog režima u Srbiji 1944-1946.*, 29-31.

⁸² Kritika te „modernizacije” u: ROGIĆ, *Tehnika i samostalnost*. Zanimljiva je i „crtica” I. Prpića o toj temi u raspravi na okruglom stolu *Prošlost je teško pitanje*, 62-63.

⁸³ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 952.

⁸⁴ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 413.

⁸⁵ U vrijeme pisanja ovoga teksta pohvalnim ekstremističkim komentarom o tajnoj komunističkoj policiji čelnik Hrvatske seljačke stranke dao je svoj prilog ideološkom ratu u Hrvatskoj

načujem ustašku i komunističku državu jer se ratni ustaški režim i suprotstavljeni vojno-politički pokret koji su predvodili komunisti ne mogu stavljati u istu vrijednosnu razinu.⁸⁶ U istu razinu ne može se stavljati ni ustaška ratna država s komunističkom poslijeratnom, tj. mirnodopskom državom. Takvim pristupom doveo bih se u položaj da se izjašnjavam o dva nedemokratska režima i odabiru manjega zla, a bit je u njihovu karakteru neprihvatljivom za demokratska društva.

Za razliku od Kasapović, ja ne smatram da je NDH „prvorazredna tema politologije, sociologije, filozofije, prava, ekonomije, psihologije, antropologije, lingvistike i drugih disciplina društvenih i humanističkih znanosti”, uz dakako historiografije. Prvorazredna tema humanističkih i društvenih znanosti je Drugi svjetski rat, jer samo u proučavanju cjeline možemo shvatiti kontekst rata i uloge aktera u njemu. Koncentracijom tek na jedan segment gubi se iz vida kontekst, a posebice zato što je drugi ključni akter – Komunistička partija Jugoslavije, kada je u pitanju hrvatska povijest mnogo manje istražen. Prvorazrednom temom suvremene hrvatske povijesti smatram Partiju od osnutka 1919. do proljeća 1990. godine. Prvo, jer je bila pojava dugoga trajanja i drugo, jer je najviše utjecala na hrvatsko društvo, a ni sada ti utjecaji nisu zanemarivi, naprotiv.⁸⁷ Novi dokumenti koje Kasapović smatra nužnima u kontekstu njezina poimanja „revizije NDH” ne mogu promijeniti karakter te države jer je bit i ključ razumijevanja u samim postavkama toga režima, koji je imao rasne i ostale protusrpske zakonske odredbe, koje su objavljivane u *Narodnim novinama*, službenom glasilu NDH, bez obzira na okolnosti u kojima su donesene.⁸⁸

---

i svom pozicioniranju na političkoj sceni. HINA, „Reakcije na Beljakovu izjavu. Reiner: ‘Zabrinjava činjenica da se javlja lijevi ekstremizam, a on ne dobiva dovoljno pozornosti’”, *Jutarnji list* (Zagreb), on-line izdanje, 13. 1. 2020., pristup ostvaren 14. 1. 2020., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/reakcije-na-beljakovu-ispriku-reiner-zabrinjava-cinjenica-da-se-javlja-lijevi-ekstremizam-a-on-ne-dobiva-dovoljno-pozornosti/9848167/>; HINA, „Krešo Beljak se ispričao zbog objave na Twitteru. ‘Žao mi je što se iz nje može zaključiti kako podržavam politička ubojstva’”, *Jutarnji list*, on-line izdanje, 13. 1. 2020., pristup ostvaren 14. 1. 2020., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/kreso-beljak-se-ispricao-zbog-objave-na-twitteru-zao-mi-je-sto-se-iz-nje-moze-zakljuciti-kako-podrzavam-politicka-ubojstva/9846982/>.

⁸⁶ Srbija je tu u drugačijem položaju jer se ondje potkraj 1944. Narodnooslobodilački pokret transformirao u režim s dijelom teritorija buduće države.

⁸⁷ Kao poseban problem njezine ostavštine izdvojio bih raširenu korupciju. Nje je bilo u svim državama u čijem je sastavu bila današnja Hrvatska u XX. stoljeću, no vjetar u leđa dala je KPJ kada se 1952. preimenovala u SKJ. Tada je Partija kao „avangarda” pristala na podjelu ratnoga plijena sa širim slojevima, koji su „kupovani” članstvom u SKJ. Riječ je o širenju potpore, a ne o širenju legitimiteta. Preimenovanjem u SKJ Partija je odustala od svjetske proleterske revolucije i koncentrirala se na očuvanje ratnoga plijena, čije je mrvice počela dijeliti i onima koji su ju iz materijalnih pobuda bili spremni podržati.

⁸⁸ Istraživački je problem odrediti razmjere pridržavanja tih zakonskih odredbi. To je posebice važno zbog kasnije tradicije (ne)pridržavanja zakona, koja je poznata po čuvenoj Titovoj primjedbi da se sudstvo i tužilaštvo ne trebaju držati „paragrafa kao ‘pijan plata’”; TITO, *Govori i članci (1971-1976)*, 5.

Novi dokumenti mogu promijeniti naše znanje i percepciju o komunistima. Mnogo je toga uništeno, pa će naša saznanja o Partiji biti manjkava, što je s druge strane poticaj za stalna revizionista istraživanja.⁸⁹

O nedovršenoj hrvatskoj tranziciji

Na moj komentar da Hrvatska nije dovršila „prijelaz iz komunizma u višestranačje ili, kako to kažu politolozi, nije napravila tranziciju iz totalitarizma u demokraciju”,⁹⁰ Kasapović piše:

„Kada netko tko nema nikakvih referencija da piše o politološkim temama to ipak čini, onda mu se kao ekvivalenti pojavljuju komunizam i višestranačje, a ne totalitarizam i demokracija, kako točno pišu politolozi. Totalitarizam i demokracija označuju dva različita tipa političkoga poretka i pojmovi su istoga reda, a komunizam i višestranačje ne označuju dva različita tipa političkoga poretka i nisu pojmovi istoga reda. Komunizam je oznaka za politički sustav, a višestranačje je oznaka za tip stranačkoga sustava kao jednoga podsustava političkoga sustava. U višestranačje se prelazi iz jednostranačja, a u demokraciju iz totalitarizma. Jednostranačje nije tipično samo za komunističke režime, kao što višestranačje nije obilježje samo demokracije, jer ograničeno i ‘licencirano’ višestranačje dopuštaju i autoritarni politički režimi kao, kelzenovski shvaćeni, podtipovi autokratskih političkih poredaka.”⁹¹

Ovdje bih dodao da se slažem da nemam „nikakvih referencija” za politološke teme i suvremenoj hrvatskoj povijesti ne pristupam kao politolog nego kao povjesničar, uostalom i napisao sam da „Hrvatska nije dovršila prijelaz iz komunizma u višestranačje ili, **kako to kažu politolozi** [naglasio D. M.], nije napravila tranziciju iz totalitarizma u demokraciju”, pa je politološka „lekcija” M. Kasapović suvišna. Problem je i što mi ona kao politolog dijeli lekcije o historiografiji iako „nema nikakvih referencija da piše” o historiografskim temama i pokazuje da o tome vrlo malo zna. Ovdje se čini važnim upozoriti na ono što kaže R. Davies: „Povjesničari nemaju svoj neutralni tehnički žar-

⁸⁹ Beograd je i dalje mjesto u kojem se mogu naći novi dokumenti. Premda o rehabilitaciji srbijanskih kvistinga mediji u Hrvatskoj redovito izvještavaju, to nije slučaj s istraživanjem komunističkih zločina, u čemu su osjetno ispred Hrvatske. U nizu dokumenata koji su predočeni javnosti posebno mjesto imaju knjige strijeljanih, što pokazuje da su Partija i njezina tajna policija dobro vodile evidenciju o svojim zločinima. Logično je zaključiti da je takva evidencija vođena i u Hrvatskoj. Postojanje takve evidencije nije me iznenadilo. Najveća novina je Objava o strijeljanju 100 folksdojčera za jednog ubijenog sovjetskog vojnika u Vršcu 14. listopada 1944. godine. CVETKOVIĆ, DEVIĆ, OZNA. *Represija komunističkog režima u Srbiji 1944-1946.*, 308.

⁹⁰ MARIJAN, „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”, 385.

⁹¹ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 952-953.

gon. Oni rabe jezik i koncepte suvremenoga svakodnevnog diskursa, sa svim njegovim nepreciznostima, kako bi opisali jučerašnje društvo.”⁹²

Pojam tranzicija nije samo politološka svojina nego se koristi i u drugim znanostima. Osobno smatram da je za hrvatski slučaj s kraja XX. stoljeća primjerenija uporaba pojmova kontinuitet i diskontinuitet od tranzicije čije okončanje nije ni na vidiku.⁹³ Svjestan sam što sam napisao o prijelazu iz komunizma u višestranačje i zašto sam to napisao. Prvo, jer većina onih s kojima se po mišljenju M. Kasapović „ideološki obračunavam” negira totalitarizam kao značajku jugoslavenskoga komunizma ili ga priznaje samo u nekoliko godina poraća.⁹⁴ Imam dojam da se M. Kasapović ne slaže s tim, pa me to doista veseli premda se, sudeći po podacima s Hrvatske znanstvene bibliografije, nakon 1990. nije pretrgla oko toga razdoblja iako je kao *insajder* do tada pokazala da se poprilično razumije u tu problematiku.⁹⁵ Politički poredak koji imamo u Hrvatskoj je višestranačje nastalo podjelom političke moći Partije, koja se rascijepila na dvije velike frakcije: jednu koja nije mogla prežaliti raspad Jugoslavije i drugu koja jest te se nastojala što bolje pozicionirati u novim okolnostima. Valja imati na umu da se toj frakciji pridružio znatan broj idealista, boraca za ljudsko dostojanstvo i slobodu, iskrenih hrvatskih domoljuba, kao i raznih nezadovoljnika i karijerista. Smatram da je za Hrvatsku višestranačje (ili pak dvostranačje jer se na vlasti konstantno izmjenjuju samo dvije velike stranke, uz povremene koalicije s patuljastim strankama uglavnom istih korijena) primjerenije od pojma demokracija, uostalom 1989. govorilo se uglavnom o pluralizmu, a ne demokraciji.⁹⁶ Istraživači koji se na temelju izvora bave Hrvatskom u 80-ima i nakon 1990. znaju o čemu govorim. No koliko je uopće takvih u Hrvatskoj? „Stručnjake” iz inozemstva za „socijalizam s ljudskim licem” i Domovinski rat ne bih ni spominjao. Za razliku od mene, Kasapović tvrdi da

„u Hrvatskoj jest dovršen ‘prijelaz iz komunizma u višestranačje’, odnosno iz jednostranačkoga u višestranački sustav. U prilog tome govore sve normativne i empirijske činjenice. Slobodno političko udruživanje, organiziranje i djelovanje zajamčeno je Ustavom i nizom posebnih zakona, kakvi su zakoni o političkim strankama i izborima. Da se ono i prakticira, dokazuje slobodno djelovanje mnoštva političkih stranaka koje su se rasporedile duž cijeloga političkog spektra, od krajnje desnice do krajnje ljevice, koje se slobodno natječu

⁹² DAVIES, „Nations and National Identities in the Medieval World”, 568.

⁹³ ŽUPANOV, *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*, 291-295.

⁹⁴ „Nedjeljom u dva: Tito nije bio diktator, a Tuđman bi loše prošao u lustraciji”; „Tito posvadio povjesničare”; KEGELJ, „Razgovor s Dejanom Jovićem”.

⁹⁵ KASAPOVIĆ, „Reformizam ili neoboljševizam”.

⁹⁶ MARIJAN, *Hrvatska 1989. – 1992.*, 155-157.

u izborima i bore za vlast, istupaju u javnom političkom životu, mobiliziraju svoje pristaše, šire svoje političke ideje preko javnih i privatnih medija i društvenih mreža itd. No nije dovršena tranzicija iz totalitarizma u demokraciju zato što u Hrvatskoj nisu konsolidirane sve sastavnice demokracije, poglavito pravna država i demokratska politička kultura”.⁹⁷

Jesmo li prešli iz komunizma u višestranačje? Je li civilizacijski iskorak 1990. jednostavan čin koji se izvodi rascjepom Partije na više dijelova, preimenovanjem teritorija Socijalističke Republike Hrvatske u Republiku Hrvatsku i Izvršnoga vijeća Sabora Socijalističke Republike Hrvatske u Vladu Republike Hrvatske? Prihvaćam da se različito gleda na tu problematiku, da različito misli netko iz mjesta u kojem do 1988. nitko nije bio politički podoban ni za Školu rezervnih oficira od primjerice nekoga tko je bio perspektivni društveno-politički radnik o kojem se skrblila Partija. Smatram da je prvi uvjet za tranziciju iz totalitarnoga u demokratsko društvo dekomunizacija i suočavanje s totalitarnom prošlošću, a ona je izostala, najprije zbog rata, a poslije nije bilo ni volje ni snage da se provede. Smatram nužnim i postavljanje pitanja lustracije i onih koji su provodili mentalni teror (društveno-politički radnici), a ne samo fizički (državna sigurnost). Smatram da je jedno od drugoga neodvojivo i da će hrvatski prijelaz u demokraciju biti okončan, da se poslužim riječima M. Kasapović, kada budu „konsolidirane sve sastavnice demokracije, poglavito pravna država i demokratska politička kultura”. Smatram da smo i danas mnogo bliže totalitarizmu iz faze raspada SFRJ u 80-ima, koju „ugledni” fakultetski kolega M. Kasapović naziva „liberalno jednostranačje”, nego nekoj zamišljenoj demokratskoj državi.⁹⁸

O pojmu „liberalno jednostranačje” kao posebnom „hrvatskom” doprinosu znanosti pisat ću neki drugi put.

O banaliziranju ili simplificiranju fašizma i antifašizma

Kasapović dalje piše da ne shvaća

„zašto bi interpretiranje Drugoga svjetskog rata kao sukoba partizana i ustaša, odnosno ‘fašizma i antifašizma’ bilo banaliziranje toga događaja. Drugi svjetski rat jest bio sukob fašizma i antifašizma, pri čemu u svijetu antifašisti nisu bili samo komunisti nego i liberali, konzervativci, socijalisti, ljudi različitih ideoloških i političkih uvjerenja, kao i oni koji se nisu svrstavali u

⁹⁷ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 953.

⁹⁸ Vlado VURUŠIĆ, „Nacionalisti ne dopuštaju Hrvatskoj da izide iz rata”, intervju s Dejanom Jovićem, *Globus* (Zagreb), 15. 12. 2017., 20-25; MARIJAN, „Mitom protiv ‘mita’ ili o knjizi *Rat i mit* Dejana Jovića”, 436.

ideološke i političke tabore, stranke ili struje, ali jesu djelovali kao protivnici fašizma. Drugi svjetski rat na prostorima suvremene Hrvatske, ratne NDH ili predratne Kraljevine Jugoslavije bio je mnogo kompleksniji događaj i ne može se svesti na simplificiran, ali ne i banalan, odnos ustaša i partizana. Ne vidim ništa novo u nastojanjima nekih srpskih povjesničara i nepovjesničara [...] osamdesetih godina da Drugi svjetski rat, odnosno Narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju na prostorima Jugoslavije interpretiraju i kao građanski rat. Revolucije su definicijski ideološki građanski ratovi u kojima se dva ili više politički i vojno organiziranih kolektivnih aktera bore za vlast da bi pomoću nje uspostavili politički i društveni poredak koji odgovara njihovim ideološkim zamislima i programima. Taj se ideološki građanski rat simplificirano naziva sukobom ‘ustaša i partizana’ ili ‘fašista i antifašista’. Nadalje, bio je to i etnički građanski rat u kojem su se politički i vojno organizirani etnički akteri – hrvatski ustaše, srpski četnici, muslimanski autonomaši i drugi – borili za ostvarenje svoje vizije buduće države, njezinih granica i identiteta”.⁹⁹

Za razliku od M. Kasapović, koja ne shvaća „zašto bi interpretiranje Drugoga svjetskog rata kao sukoba partizana i ustaša, odnosno ‘fašizma i antifašizma’ bilo banaliziranje toga događaja”, ja smatram da je upravo to na djelu, a ne njegovo pojednostavnjivanje. Je li Drugi svjetski rat bio samo sukob fašizma i antifašizma ili ipak malo složeniji? Svođenje Drugoga svjetskog rata na sukob fašizma i antifašizma dio je komunističke kreacije o svijetu koji se dijeli samo na fašiste i antifašiste i trebalo bi biti sporno prvenstveno politologu. Za razliku od antifašizma, fašizam je ideologija i uobičajeni naziv za sve vrste desnoga totalitarizma. Antifašizam je pojam koji je povijesno smislen za uporabu samo na teritoriju koji su nadzirali fašisti, prije svega (ako ne i samo) u Italiji. Ostali prevladavajući „antifašizam” jedno je od mnogih lica Komunističke internacionale, terorističke organizacije koja je najvećim dijelom svoga postojanja bila u funkciji vanjske politike Sovjetskoga Saveza.¹⁰⁰ Zahvaljujući među ostalim i „antifašističkoj” Komunističkoj partiji Njemačke Hitlerovi nacionalsocijalisti, koristeći demokratske tekovine, došli su na vlast i zaveli svoj režim. To je također pokazatelj da se u totalitarizam može prijeći iz demokracije, a ne samo obrnuto kao što objašnjava Kasapović.¹⁰¹ Strahujući od napada Njemačke i njezina saveza sa zemljama liberalne demokracije, Staljin je 1934. i 1935. dotadašnju taktiku „klasa protiv klase”¹⁰² zamijenio taktikom antifašističke pučke fronte, a „antifašizam” je, kako je u predgovoru za hrvatsko izdanje svoje knjige napisao F. Furet, postao „novi zemni pojavni oblik komunističke

⁹⁹ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 953.

¹⁰⁰ FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 218-219; TIMOFEJEV, ŽIVANOVIĆ, *Udžbenik za Tita*, 65-79.

¹⁰¹ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 953.

¹⁰² O tome u: VLAJČIĆ, *Kominterna i taktika borbe „klasa protiv klase”*.

ideje”.¹⁰³ Strategijski cilj komunizma – uništenje svih drugih političkih oblika, ostao je i dalje, s tim da je s parolom antifašizma nastojao dobiti novi legitimitet da bi se priključio demokratima i stvorio privid podjele svijeta na fašiste i antifašiste. Kada su komunisti širili pučkofrontovsku varijantu antifašizma po kontinentalnoj Europi, Sovjetski Savez bio je zemlja s najmanje slobode i najviše terora u svijetu. Taj (staljinistički) tip antifašizma imao je svrhu sakriti pravu narav sovjetskoga režima i pozornost usmjeriti na nacističku Njemačku, koja je tek ulazila u trku sa Sovjetskim Savezom za prvo mjesto na ljestvici terora. Pučkofrontovski antifašizam aktivno je zagovaran od 1935. do kolovoza 1939., kada su Njemačka i Sovjetski Savez sklopili sporazum o savezništvu čiji su konkretni učinci bili podjela Poljske, rat s Finskom zbog teritorija, pripajanje priobalnih zemalja i dijelova Rumunjske Sovjetskom Savezu.¹⁰⁴

Kada je 22. lipnja 1941. Njemačka napala Sovjetski Savez, okončan je totalitarni savez iz kolovoza 1939. godine. Kao sekcija Kominterne, i KPJ je krenula u rat pod parolom „Smrt fašizmu – sloboda narodu”. Politbiro Centralnoga komiteta KPJ nije se nimalo dvoumio da kao odgovor na fašizam mora ponuditi „slobodu” u sklopu komunističke taktike da se pobjeda postigne uz nekomuniste kao suputnike revolucije, a potom ih se u „drugoj etapi” eliminira kada ispune ulogu „korisnih budala”. Stoga suprotnost povijesnom fašizmu može biti samo (liberalna) demokracija, a ne „antifašizam”. Čudno je da je bravaru koji je bio na čelu KPJ to bilo jasno 1941., ali ne i 79 godina poslije politologinji koja je redovita profesorica u trajnom zvanju. Zar je smisao antifašističke borbe protiv fašizma sam čin borbe, ali ne i njezin rezultat?

Liberalnim demokracijama u kojima su svi građani načelno imali ista prava i stupanj slobode fašizam i komunizam bili su neprihvatljivi jer su ugrožavali temeljna ljudska prava i nije bilo nikakve potrebe da se to posebno naglašava pojmovima antifašizam i antikomunizam. Ne čudi da se pojam antifašizam ne nalazi u rječnicima i enciklopedijama engleskoga jezika jer države u kojima se on govori nikada nisu imale jaču komunističku stranku, a o iskustvu vladavine komunističkoga režima da i ne govorimo.¹⁰⁵

Povijesni naziv pokreta koji se danas naziva antifašistički bio je narodno-oslobodilački i do 1990. prevladavao je kod jugoslavenskih tumača povijesti iz vojnoga miljea, a tumači iz civilnoga miljea od 60-ih godina uglavnom su koristili pojam socijalistička revolucija. Svima je njima zajedničko da su rijetko spominjali antifašizam i antifašističku borbu. Koliko je u poslijeratnoj komunističkoj mitologiji pojam antifašizam bio marginalan vidi se po tome što je u izdanjima *Opće enciklopedije* Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda

¹⁰³ FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 14.

¹⁰⁴ Isto, 14-15, 218-220, 225-269, 315-316; KERSHAW, *Do pakla i natrag*, 282-291, 368.

¹⁰⁵ SPICIJARIĆ PAŠKVAN, „Semantika pojma (anti)fašizam”, 123.

iz Zagreba dobio samo opću natuknicu, a primjerice u *Vojnoj enciklopediji* i *Enciklopediji Jugoslavije*, koje su temeljitije obrađivale rat, nije dobio ni natuknicu, odnosno uz antifašizam stoji samo poveznica za fašizam.¹⁰⁶ Takav pristup bio je i oblik emancipacije od staljinizma, kojem je antifašizam bio jedan od pojavnih oblika.

U ratu 1990. – 1992. uz Savez komunista Jugoslavije i Jugoslaviju iz svakodnevnice uporabe nestala je i dotadašnja glavna tekovina jugoslavenske interpretacije Drugoga svjetskog rata – socijalistička revolucija. Novu formulu legitimacijskoga spasa – antifašističku borbu – postkomunistička elita može zahvaliti čelniku Hrvatske demokratske zajednice i prvom predsjedniku Republike Hrvatske F. Tuđmanu, bivšem komunističkom dužnosniku, a zatim dugogodišnjem disidentu i povjesničaru. Na njegov je poticaj 22. lipnja uveden kao Dan antifašističke borbe, neradni dan i praznik, čime se u Hrvatskoj kao antifašizam prigodno obilježava njegova komunistička, tj. staljinistička varijanta. Kada je 1991. uveden, Dan antifašističke borbe imao je posve drugačiju intenciju: poslati u povijest 27. srpnja, dan kada su srpske pobunjeničke mase zbog ustaških zločina i protivljenja hrvatskoj državi za osvetu masakrirale veći broj nesrpskih stanovnika i etnički očistile granično područje Like i Bosanske krajine. Ustanak se primirio dolaskom Talijana i potpisivanjem sporazuma u Otriću, pa se ne može govoriti o antifašističkom nego o antihrvatskom činu jer u Talijanima kao fašistima ne vide nikakav problem.¹⁰⁷ S novim praznikom napravljen je iskorak na zbivanje u kojem su dominirali Hrvati, premda se radilo o skupini čija je ideološka domovina bio Sovjetski Savez. No, Tuđmanovi kritičari iz razdoblja detuđmanizacije to mu nisu uzimali za zlo, a za zlo su mu uzimali sve drugo.

Tuđman je tako postao otac suvremenoga hrvatskog „antifašizma” premda je upitno je li ga zamišljao kako se danas tumači.¹⁰⁸ No to je dovelo do neutemeljenoga tumačenja antifašizma kao ideologije koja se temelji na demokraciji, a ne puke negacije fašizma iz različitih i suprotstavljenih svjetonazora, što je uključivalo i dominantni staljinizam jugoslavenskih komunista.¹⁰⁹ S pojmo-

¹⁰⁶ „Antifašizam”, u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 174; „Antifašizam”, u: *Opća enciklopedija*, 191.

¹⁰⁷ JAREB, „Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine”, 751-771.

¹⁰⁸ U razgovoru s Vicom Vukojevićem 5. prosinca 1993. Tuđman je rekao: „Neki hoće stvarati hrvatsku državu na bazi antifašizma. Hrvatska je demokratska država, drugi su stvarali paradržavu i bogatili se. Ne priznajem nikakvi antifašizam već državu Hrvatsku koja je demokratska.” ICTY: Zapisnik sa razgovora predsjednika RH, dr. Franje Tuđmana sa Vicom Vukojevićem, zastupnikom u Saboru RH, održanog 5. 12. 1993. godine u Predsjedničkim dvorima, 6-7.

¹⁰⁹ Primjer je Povelja Lige antifašista iz svibnja 2014., u kojoj se kaže da se antifašizam „zasniva na toleranciji i otvorenosti prema drugima i drugačijima te je kao takav opreka nacifašizmu, izraslom na netoleranciji i mržnji, na veličanju nasilja i militarizma, na kultu vođe, kultu nacije i dubokom preziru prema modernim političkim idejama i njihovim političkim sistemima. Poseb-

vima antifašizam i antifašistička borba u drugi plan padaju socijalistička revolucija, KPJ i Jugoslavija, sve ključne značajke jugoslavenskoga povijesnog antifašizma u Drugom svjetskom ratu. Tumačenje antifašizma kao liberalne ideologije nalazimo u jednom *Rječniku stranih riječi* i *Hrvatskom enciklopedijskom rječniku* danas nepostojeće izdavačke kuće *Novi Liber* u vlasništvu obitelji Goldstein.¹¹⁰ Takvo tumačenje krivotvori bit povijesnoga jugoslavenskog i hrvatskog antifašizma. Prema tome, nema ovdje simplifikacije, nego je na djelu besprimjerna banalizacija, premda i pojam besramno dobro pristaje takvu pristupu. Čudno je da M. Kasapović, koja se tako rado poziva na „inozemna” znanstvena iskustva, prihvaća tuzemna politička tumačenja antifašizma kao ideologije.

Odnos fašizam – antifašizam je politički konstrukt „ljevice” i odraz promišljanja „ili mi ili oni”. Riječ je o totalitarnom nasljeđu koje ima dvojaku svrhu. Prvo, da etiketom fašizma dehumanizira protivnike, pri čemu se sve koji se nisu oružjem borili protiv NDH (a još usto nisu priznavali vodstvo i vlast KPJ) trpa u isti koš. Drugo, da se komunistički staljinizam relativizira utapanjem u zamagljen i zvučan pojam antifašizma. Dodao bih da nisu rijetki ni oni kojima je i današnja Republika Hrvatska (kao i svaka druga Hrvatska, kao i ideja hrvatske državne neovisnosti) fašistička zemlja po uzoru na NDH, što je jedna od značajki relacije fašizam – antifašizam, Hrvatska – Jugoslavija. Iz te je relacije 2000. godine izvedena „potreba” da se Hrvatska „deustašizira” 55 godina nakon završetka Drugoga svjetskog rata i sloma NDH.¹¹¹ Suvremeni odnos ustaše – partizani konstruiran je iz istih pobuda i prema istom obrascu kao odnos fašizam – antifašizam i nije ništa više nego pokušaj da se od njega napravi „politička činjenica”. Ustaše imaju jasno definirano političko značenje, za razliku od partizana, koji su bili konglomerat njihovih političkih i svjeto-

---

no je zabrinjavajuće što se pokušava gurnuti u zaborav, negirati ili relativizirati užasne zločine počinjene od strane nacifašističkih pokreta i državnih tvorevina, te ideologija koje su te zločine osmislile i legitimirale”. Premda se u Povelji ne tvrdi da je antifašizam ideologija, ipak su ga definirali kao izraz tolerancije i otvorenosti prema drugima i drukčijima. Među potpisnicima te groteskne tvrdnje su i udruge koje relativiziraju nedemokratsku narav komunističke Jugoslavije, među kojima i društvo koje nosi ime J. B. Tita, osobe čiji je kult vode bio jedan od većih u XX. stoljeću. „Povelja Antifašističke lige Republike Hrvatske”.

¹¹⁰ ANIĆ, GOLDSTEIN, *Rječnik stranih riječi*, 98; *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, 46.

¹¹¹ Za S. Goldsteina detuđmanizacija je ustvari deustašizacija, s tim da je detuđmanizacija češći pojam. S. GOLDSTEIN, I. GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 207. Goldsteini optužbe za revizionizam u Hrvatskoj doslovno temelje na rečenici Franje Tuđmana da „NDH nije bila samo puka ‘kvislinška’ tvorba i ‘fašistički’ zločin već i izraz kako povijesnih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom, tako i spoznaja međunarodnih čimbenika, a u ovom slučaju vlade Hitlerove Njemačke, koja je na ruševinama versailleskoga krojila *Novi europski poredak*, tih težnji Hrvatske i njenih geografskih granica”. *Odluke I. općeg sabora HDZ*, 9-10. U radovima S. i I. Goldsteina nema naznaka da su uopće čitali Tuđmanov govor, nego ga svode na samo jednu rečenicu. Je li to amaterski ili trivijalni pristup, ostavljam čitateljima da sami prosude.

nazorskih protivnika. Tim se odnosom relativizira uloga komunista i logični politički odnos: ustaše – komunisti.

Nadalje, vrijedno je kratkoga komentara razmatranje M. Kasapović da komunisti nisu

„poricali činjenicu da Drugi svjetski rat na prostorima Jugoslavije nije bio samo ‘borba protiv okupatora’ nego i građanski rat. Oni su tu činjenicu ‘kamufilirali’ u frazu o ‘bratoubilačkom ratu’, svojevrsnom fratricidu, pa je jasno da ‘naši narodi i narodnosti’ nisu vodili rat samo protiv stranih okupatora, Nijemaca, Talijana, nego su se međusobno ubijali, odnosno ratovali jedni protiv drugih. Tragikomično je što je režim osamdesetih godina represivno reagirao na iskaze koji su diskurzivno, ali ne i supstancijalno, protuslovlili njegovoj naraciji o Drugom svjetskom ratu i revoluciji. Tragikomično je i to što su se ondašnji javni istupi srpskih autora smatrali novošću kada je svjetska literatura vrvjela prikazima Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji kao građanskoga rata, a ne samo borbe protiv vanjskih okupatora”.¹¹²

Ovdje je tragikomično samo ignoriranje konteksta u kojem se to zbivalo, jer znati i usuditi se reći u neslobodnom društvu dvije su različite razine iskazivanja spoznaja, posebice ako su u pitanju „političke” činjenice.¹¹³ Uz navedeno ne možemo, kako piše Kasapović, radove „Vladimira Dedijera, Velimira Terzića, Veselina Đuretića, Kostu Čavoškoga, Vojislava Koštunicu” iz 80-ih godina tretirati kao nastojanje da „Narodnooslobodilački rat i socijalističku revoluciju na prostorima Jugoslavije interpretiraju i kao građanski rat”.¹¹⁴ Na-

¹¹² KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 953-954.

¹¹³ Za razumijevanje uloge KPJ i KPH 1941. godine nezaobilazno je pismo koje je Edvard Kardelj 2. kolovoza 1941. poslao Titu. Pismo je nezaobilazno i za razumijevanje uloge i korištenja terora kao sredstva za pobjedu. Objavljeno je nekoliko puta, na njega su se do 1990. mnogi referirali, ali ne i na dio o nužnosti terora. Koliko mi je poznato, prvi se u Hrvatskoj 2006. na taj dio pisma referirao RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 32-33. – Ovdje bih spomenuo dvije zanimljive knjige iz različitih vremena bitne za povijest KPJ, ali s istom sudbinom – prešućenom. Nakon rata i do raskida sa Staljinom jedna od ključnih knjiga za preodgoj i indoktrinaciju u Jugoslaviji bila je povijest Savezne komunističke partije (boljševika) koja je u formi kratkoga tečaja tiskana u golemim nakladama i na srpskom jeziku, što je i jedan od početaka stvaranja zajedničkoga srpsko-hrvatskog jezika, u kojem je hrvatski izvukao deblji kraj. *Historija Svesavezne komunističke partije (boljševika): Kratki kurs*. Tiskanje izdanja na hrvatskom jeziku koje je objavljeno u Moskvi 1939. očito nije imalo nikakvu šansu. *Povijest Savezne komunističke stranke (boljševika): Kratki tečaj*. Nakon što su Amerikanci zaplijenili dokumente o sporazumu Sovjetskoga Saveza i Njemačke iz 1939. objavili su ih u obliku zbornika. Taj je zbornik preveden 1951. u Zagrebu i, koliko mi je poznato, nikad nije ni spomenut u jugoslavenskoj historiografiji. SEIDL, *Staljin pomagač Hitlera*. Tri godine prije prevedena je obavijest Sovjetskoga informacionog biroa povodom objave toga zbornika, koji je ocijenjen kao falsifikat i pokušaj klevetanja Sovjetskoga Saveza. *Falsifikatori historije*, 5-7.

¹¹⁴ KASAPOVIĆ, „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”, 953.

vedeni su doveli u pitanje kompletnu partijsku konstrukciju Drugoga svjetskog rata, što je uključivalo i njegovo određenje kao građanskoga rata.

Na kraju bih ponovio ono što sam napisao u članku na koji je M. Kasapović reagirala. U hrvatskom društvu, koje je imalo iskustvo građanskoga rata te desnoga totalitarizma unutar Drugoga svjetskog rata, a potom 45 godina lijevoga totalitarizma,¹¹⁵ pojam (povijesnoga) revizionizma je besmislen. Njegova je svrha sprječavanje suočavanja s posljedicama komunističkoga totalitarizma i održanje moralno superiorne pozicije koja povlači i konkretne društvene privilegije i materijalne koristi.

Arhivski i neobjavljeni izvori

HR-HDA-1220-CK SKH: Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond 1220, Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske.

Internetski izvori

ICTY: Sudski spisi Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Den Haagu, <http://www.icty.org/>.

Objavljeni izvori i tisak

Odluke I. općeg sabora HDZ. Programske zasade i ciljevi HDZ. Statut HDZ. Izborni proglas. Izabrana tijela HDZ. Zagreb: Hrvatska demokratska zajednica, 1990.

„Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac”. Spomen-područje Jasenovac. Pristup ostvaren 14. 6. 2019. <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>.

Danas (Zagreb), 1989.

Globus (Zagreb), 2017.

Jutarnji list (Zagreb), 2020.

Novi list (Rijeka), 2015.

Novosti (Zagreb), 2018.

Vijenac (Zagreb), 2016.

---

¹¹⁵ Temeljnomo značajkom totalitarizma smatram „društva više-manje totalno” podređena „partiji – državi koja vlada pomoću ideologije i terora”. FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 169. Tom tumačenju dodao bih i nastojanje da se stvori „novi čovjek”, pri čemu je korištenje „mentalnoga terora” važnije od fizičkoga terora, koji je samo pomoćno sredstvo u provedbi temeljnoga cilja.

Literatura

- ANIĆ, Vladimir. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber, 1991.
- ANIĆ, Vladimir; GOLDSTEIN, Ivo. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Novi Liber, 1999.
- „Antifašizam”. U: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, sv. 1. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1955, 174.
- „Antifašizam”. U: *Opća enciklopedija*, sv. 1. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1974, 191.
- BERGHOLZ, Max. *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2018.
- BILANDŽIĆ, Dušan; JELIĆ, Ivan; MATKOVIĆ, Hrvoje; PAVLIČEVIĆ, Dragutin; STANČIĆ, Nikša; VUKADINOVIĆ, Radovan. *Povijest 2*. Zagreb: Školska knjiga, ³1988.
- BILANDŽIĆ, Dušan; KASAPOVIĆ, Mirjana; BABIĆ, Kornelija. *Marksiizam i socijalističko samoupravljanje 2*. Zagreb: Školska knjiga, 1986.
- BOBAN, Ljubo. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 2. Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1989.
- BOBAN, Ljubo. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, knj. 3. Zagreb: Školska knjiga; Stvarnost, 1990.
- BOUGAREL, Xavier. „Od krivičnog zakona do Memoranduma. Upotreba pojma ‘genocid’ u komunističkoj Jugoslaviji”. *Političke perspektive* 1 (2011), br. 2: 7-23.
- CARR, Edward Hallett. *Što je povijest?* Zagreb: Srednja Europa, 2004.
- COLIĆ, Mladen. *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941*. Beograd: Delta-pres, 1973.
- CVETKOVIĆ, Srđan; DEVIĆ, Nemanja. *OZNA. Represija komunističkog režima u Srbiji 1944-1946. Dokumenti*. Beograd: Catena mundi; Institut za savremenu istoriju; U ime naroda za slobodnu Srbiju, 2019.
- CVIJANOVIĆ, Hrvoje. „On Memory Politics and Memory Wars: A Critical Analysis of the Croatian *Dialogue Document*”. *Croatian Political Science Review* 55 (2018), br. 4: 109-146.
- DAVIES, Rees. „Nations and National Identities in the Medieval World: An Apologia”. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 34 (2004), br. 4: 567-579. Pristup ostvaren 3. 1. 2020. [https://www.journalbelgianhistory.be/nl/system/files/article_pdf/BTNG-RBHC %2C %2034 %2C %202004 %2C %204 %2C %20pp %20567-579.pdf](https://www.journalbelgianhistory.be/nl/system/files/article_pdf/BTNG-RBHC%2C%2034%2C%202004%2C%204%2C%20pp%20567-579.pdf).

DIVKOVIĆ, Mirko. *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*. Zagreb: Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinska zemaljska vlada, ²1900 [pretisak: Zagreb: Naprijed, 1980].

ĐURAŠKOVIĆ, Stevo. „Politike povijesti: pregled razvoja discipline u Hrvatskoj i Slovačkoj”. *Politička misao* 45 (2008), br. 3-4: 201-220.

Falsifikatori historije (Historijsko obavještenje). Mala politička biblioteka. Zagreb: Naprijed, 1948.

FOGEL, Robert William; ELTON, G. R. *Kojim putem do prošlosti? Dva pogleda na povijest*. Zagreb: IBIS grafika, 2002.

FURET, François. *Prošlost jedne iluzije. Ogled o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*. Zagreb: Politička kultura, 1997.

GEIGER, Vladimir; LEČEK, Suzana. „Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata”. *Časopis za suvremenu povijest* 50 (2018), br. 1: 7-34.

GOLDSTEIN, Ivo. „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: Ima li građanska historiografija šansu?” U: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, ur. Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005, 57-72.

GOLDSTEIN, Ivo; GOLDSTEIN, Slavko. „Revisionism in Croatia: The case of Franjo Tudman”. *East European Jewish Affairs* 32 (2002), br. 1: 52-64.

GOLDSTEIN, Ivo; HUTINEC, Goran. „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX. stoljeća – metode, motivi i odjeci”. U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*, ur. Vera Katz. Sarajevo: Institut za istoriju, 2007, 187-210.

GOLDSTEIN, Slavko. „Napomene urednika”. U: Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslavensko viktimološko društvo, 1989, XIV-XV.

GOLDSTEIN, Slavko; GOLDSTEIN, Ivo. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi Liber, 2011.

GREBLE, Emily. *Sarajevo, 1941-1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2011.

GROSS, Mirjana. „Europska ili provincijalna historiografija?” *Časopis za suvremenu povijest* 29 (1997), br. 2: 311-322.

Historija Svesavezne komunističke partije (boljševika): Kratki kurs. Beograd: Kultura, 1947.

HOARE, Attila Marko. *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*. New York: Oxford University Press, 2013.

HOLIGA, Aleksandar. „Nogomet narodu: Partizani i ustaše”. Portal Telegram.hr (Zagreb), 26. 12. 2019. Pristup ostvaren 27. 12. 2019. <https://telesport.telegram.hr/kolumne/nogomet-narodu/partizani-i-ustase/>.

Hrvatski enciklopedijski rječnik. Ur. Ranko Matasović i Ljiljana Jojić. Zagreb: Novi Liber, 2002.

I. Ba. „Jakovina: ‘Tuđman i Tito su jedno i na istoj strani’”. Intervju s T. Jakovinom. Tportal.hr (Zagreb), 7. 7. 2017. Pristup ostvaren 6. 1. 2020. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/jakovina-tito-i-tudman-su-jedno-i-na-istoj-strani-20170707>.

„Izdvojena mišljenja članova Povjerenstva za suočavanje s posljedicama totalitarnih režima”. Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća (Zagreb), 2. 3. 2018. Pristup ostvaren 14. 1. 2020. <https://www.hkv.hr/vijesti/dokumenti/28832-izdvojena-misljenja-clanova-povjerenstva-za-suocavanje-s-posljedicama-totalitarnih-rezima.html>.

JAKOVINA, Tvrtko. „Solidan đak u razredu povijesnog revizionizma”. *Europski glasnik* 21 (2016): 233-240.

„Jakovina: Ne slažem se s politikom SDSS-a ali Pupovac je zadužio hrvatsku politiku”. Intervju s Tvrtkom Jakovinom. Portal N1 (Zagreb), 31. 8. 2019. Pristup ostvaren 6. 1. 2020. <http://hr.n1info.com/Vijesti/a440197/Jakovina-Ne-slazem-s-politikom-SDSS-a-ali-Pupovac-je-zaduzio-hrvatsku-politiku.html>.

JAREB, Mario. „Prilog raspravi o karakteru ustanka od 27. srpnja 1941. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 43 (2011), br. 3: 751-771.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber; Školska knjiga, ²1978.

JENKINS, Keith. *Promišljanje historije*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.

KASAPOVIĆ, Mirjana. „Genocid u NDH: Umanjivanje, banaliziranje i poricanje zločina”. *Politička misao* 55 (2018), br. 1: 7-33.

KASAPOVIĆ, Mirjana. „Povijest, povijesni revizionizam i politike povijesti”. *Časopis za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 3: 939-960.

KASAPOVIĆ, Mirjana. „Reformizam ili neoboljševizam”. U: *Reforma ili obnova SKJ?*, ur. Karmelo Vlahov. Zagreb: „Komunist”; Centar CK SKH za idejno-teorijski rad „Vladimir Bakarić”; Centar za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb, 1989., 19-23.

KEGELJ, Ivan. „Razgovor s Dejanom Jovićem: Proglasili su me većom prijateljnom za nacionalnu sigurnost od islamske države!” Portal Lupiga.com (Zagreb), 26. 1. 2015. Pristup ostvaren 7. 1. 2020. <https://lupiga.com/vijesti/>

razgovor-s-dejanom-jovicem-proglasili-su-me-vecom-prijetnjom-za-nacionalnu-sigurnost-od-lslamske-drzave.

KERSHAW, Ian. *Do pakla i natrag. Europa 1914. – 1949.* Zagreb: Fraktura, 2017.

KINDTNER, Martin. „Povjesničarska polemika”. *Europski glasnik* 21 (2016): 127-132.

KLAIĆ, Bratoljub. *Rječnik stranih riječi. Tuđice i posuđenice.* Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985.

KLASIĆ, Hrvoje. „Suočavanje ili obračun s prošlošću?” *Europski glasnik* 21 (2016): 229-232.

„Klasić: U Hrvatskoj i Srbiji na djelu tipični revizionizam”. Intervju s Hrvojem Klasićem. Portal Al Jazeera Balkans (Sarajevo), 4. 2. 2019. Pristup ostvaren 6. 1. 2020. <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/klasic-u-hrvatskoj-i-srbiji-na-djelu-tipican-revizionizam>.

KOČOVIĆ, Bogoljub. *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji.* Sarajevo: Svjetlost, 1990.

KOREN, Snježana. „Dialogue Document *Without a Dialogue: Current Debates on World War II in Croatia*”. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 16 (2019): 143-157.

KOREN, Snježana. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960). Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija.* Zagreb: Srednja Europa, 2012.

KRIZMAN, Bogdan. *Ante Pavelić i ustaše.* Zagreb: Globus, 1978.

KRIZMAN, Bogdan. *Pavelić između Hitlera i Mussolinija.* Zagreb: Globus, 1980.

KRIZMAN, Bogdan. *Ustaše i Treći Reich*, sv. 1-2. Zagreb: Globus, 1986.

KRUŠELJ, Željko. *Igraonica za odrasle. Polet 1976. – 1990.* Rijeka: Adamić, 2015.

MARIJAN, Davor. *Hrvatska 1989. – 1992. Rađanje države.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2017.

MARIJAN, Davor. „Majsko savjetovanje CK KPJ – kamen temeljac u zidu obmana”. U: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić.*, prir. Aleksandar Buczynski, Milan Kruhek i Stjepan Matković. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003, 325-331.

MARIJAN, Davor. „Mitom protiv ‘mita’ ili o knjizi *Rat i mit* Dejana Jovića”. *Časopis za suvremenu povijest* 50 (2018), br. 2: 435-452.

MARIJAN, Davor. „Suvremena hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom”. *Časopis za suvremenu povijest* 51 (2019), br. 2: 385-421.

MARKOVIĆ, Stjepan. *Cetinska krajina u NDH*. Zagreb: Despot Infinitus, 2016.

„Nedjeljom u dva: Tito nije bio diktator, a Tuđman bi loše prošao u lustraciji”. Intervju s H. Klasićem. Portal Politikaplus.com (Zagreb), 17. 5. 2015. Pristup ostvaren 21. 12. 2019. <https://www.politikaplus.com/novost/122066/hrvoje-klasic-tito-nije-bio-diktator-a-tudman-bi-lose-prosao-u-lustraciji>.

PAYNE, Stanley G. „Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi”. U: *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, ur. Sabrina P. Ramet. Zagreb: Alinea, 2009, 21-28.

„Političari zloupotrebjavaju prošlost jer nemaju što ponuditi za budućnost”. Intervju s H. Klasićem. Portal N1 (Zagreb), 13. 4. 2019. Pristup ostvaren 6. 1. 2020. <http://hr.n1info.com/Vijesti/a394760/Politricari-zloupotrebjavaju-proslost-fer-nemaju-sto-ponuditi-za-buducnost.html>.

„Povelja Antifašističke lige Republike Hrvatske”. Portal Documenta.hr (Zagreb), 9. 5. 2014. Pristup ostvaren 18. 12. 2019. <http://www.documenta.hr/assets/files/objave/POVELJA-press-release.pdf>.

Povijest Savezne komunističke stranke (boljševika): Kratki tečaj. Moskva: Izdavačka zadruga literature na inostranim jezicima, 1939.

Prošlost je teško pitanje. Rasprave s okruglog stola održanog u dvorcu Brezovica 5. 12. 1998., prir. Hrvoje Glavač. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000.

PRPIĆ, Ivan. „Revolucionarnost kauckijanizma”. U: Karl Kautsky, „*Ortodoksni marksizam*” i reformizam. Zagreb: Globus, 1979, XI-XXXV.

PRPIĆ, Ivan. „Suvremenost Bernsteinova revizionizma”. U: Eduard Bernstein, Ivanoe Bonomi, Jean Jaurès, Saverio Merlino, Georges Sorel, Peter von Struve, *Revizionizam*. Zagreb: Globus, 1981, IX-XLI.

RADELIĆ, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.

„Revizija povijesne svijesti”. *Europski glasnik* 21 (2016): 119-250.

„Revizionizam”. U: *Politička enciklopedija*. Beograd: Savremena administracija, 1975, 910.

ROGIĆ, Ivan. *Tehnika i samostalnost. Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2000.

ROMAC, Denis. „Zabrana ustaškog pozdrava: njemački ili američki model?” Intervju s Tvrtkom Jakovinom. Portal dw.com (Bonn),

4. 12. 2018. Pristup ostvaren 6. 1. 2020. [https://www.dw.com/hr/za-brana-usta %C5 %A1kog-pozdrava-njema %C4 %8Dki-ili-ameri %C4 %8Dki-model/a-46552033](https://www.dw.com/hr/za-brana-usta-%C5%A1kog-pozdrava-njema-%C4%8Dki-ili-ameri-%C4%8Dki-model/a-46552033).

SEIDL, Alfred, ur. *Staljin pomagač Hitlera. Službeni dokumenti o sovjetsko-njemačkim odnosima 1939-1941*. Zagreb: Izdanje Društva novinara NR Hrvatske, 1951.

SPICIJARIĆ PAŠKVAN, Nina. „Semantika pojma (anti)fašizam”. U: *(Anti)fašizam u prošlosti i sadašnjosti. Zbornik radova*. Pula: Udruga antifašističkih boraca i antifašista Grada Pule; Istarsko povijesno društvo, 2015, 105-127.

SUNDHAUSSEN, Holm. „Jugoslavija i njezine države sljednice. Konstrukcija, destrukcija i nova konstrukcija ‘sjećanja’ i mitova”. U: *Kultura pamćenja i historija*, prir. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2006, 239-284.

ŠTIH, Peter. „Revizija povijesti i revizionizam u historiografiji? Svakako!” *Scrinia Slavonica* 19 (2019): 375-381.

TIMOFEJEV, Aleksej; ŽIVANOVIĆ, Milana. *Udžbenik za Tita. Kominternu i pripreme partizanskog rata u Evropi*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018.

„Tito posvadio povjesničare”. Intervju s I. Lučićem i T. Jakovinom. HRT *on-line*, 4. 5. 2015. Pristup ostvaren 6. 1. 2020. <https://vijesti.hrt.hr/283042/tito-posvadio-povjesnicare>.

TITO, Josip Broz. *Govori i članci (1971-1976)*. Beograd: Politička uprava SSNO, 1977.

VALENTINI, Francesco. *Moderna politička misao*. Prev. Lucijana Šentija. Zagreb: Školska knjiga, 1982.

VLAJČIĆ, Gordana. *Kominternu i taktika borbe „klasa protiv klase” (1927-1934)*. Zagreb: Omladinski kulturni centar, 1989.

Z. K. / HINA. „Goldstein: Jasenovac je kompleksna priča i licitiranje brojem žrtava je nedopustivo”. *Tportal.hr* (Zagreb), 31. 5. 2019. Pristup ostvaren 7. 6. 2019. <https://www.tportal.hr/biznis/clanak/goldstein-jasenovac-je-kompleksna-prica-i-licitiranje-brojem-zrtava-je-nedopustivo-20190531>.

ŽERJAVIĆ, Vladimir. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, ²1992.

ŽUPANOV, Josip. *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.